

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Jong, J. de

Citation

Jong, J. de. (2018, November 21). *Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/67081> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jong, J. de

Title: Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Issue Date: 2018-11-21

HOOFDSTUK 5

‘EEN VRIJE UITSPRAAK TOT AANNEEMING.....’

Met een temperatuur van 8 graden was maandag 23 april 1798 een frisse, zonnige en onbewolkte lentedag.¹ Mooi weer om als stembevoegde burger naar de grondvergadering te gaan. Een half jaar lang was nauwelijks over een referendum gesproken. Het onderwerp kwam pas weer op de politieke agenda in de eindfase van de besluitvorming over het *Ontwerp van Staatsregeling*, dat de constitutiecommissie op 6 maart 1798 had aangeboden aan de Constituerende Vergadering. Parallel aan de behandeling van dit nieuwe ontwerp van grondwet werden besluiten genomen voor een tweede referendum. Hoe te zorgen dat het ontwerp van grondwet dit keer een veilige haven zou bereiken? Dat was de grote kwestie voor politici die ‘de gebeurtenis’ van 22 januari 1798 hadden georganiseerd en gesteund. Zij konden zich een tweede verwerping niet permitteren. De Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind zouden maatregelen nemen om een ‘vrije uitspraak tot aanneeming’, zoals zij dat weinig subtiel formuleerden, te garanderen.

De sfeer in het land was sinds de zomer van 1797 grondig veranderd. De verwerping van het *Ontwerp van Constitutie* op 8 augustus 1797 had de Bataafse Republiek in een diepe politieke crisis gestort. De parlementaire omwenteling van 22 januari 1798 had de blokkades in de besluitvorming doorbroken door de gedwongen uitsluiting van vooral de spraakmakende leden uit de Nationale Vergadering, tegenstanders van de Republikeinen die een eenheidsstaat, één en ondeelbaar, als ideaal hadden en dat onvoorwaardelijk wensten te realiseren. Een circulaire van het intermediair administratief bestuur van Utrecht van 11 april 1798 aan de voorzitters van de grondvergaderingen ter voorbereiding van het tweede referendum illustreert de sfeer van zorg en angst:

Het is op [...] dien dag Medeburgers ! Broeders ! dat Gijlieden, dat Wij, dat alle Stembevoegden zullen moeten beslissen over het lot van deeze zoo lang gefolterde, en door factien geschokte Republiek, [...] dat Gijlieden met alle Uwe Mede-Vaderlanders het Schip van Staat in eene behouden haven zult stieren, of hetzelfde wederom in eene holle Zee aan woedende Winden en Golven zult ten beste geven.’²

¹ KNMI, weerstation Zwanenburg.

² Utrechts Archief. Archief *Staten van Utrecht*, inv.nr. 1197-5 circulaire van het Intermediaire Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht aan de voorzitters van de grondvergaderingen van 11 april 1798, ter voorbereiding van de stemming op 23 april.

Er werd een dringend beroep gedaan op stembevoegde burgers om het *Ontwerp van Staatsregeling* te aanvaarden, omdat het voortbestaan van de Bataafse Republiek in het geding zou zijn. Daarmee werd de argumentatie overgenomen van de gematigde voorstanders van het *Ontwerp van Constitutie* uit de zomer van 1797. Stemgerechtigde burgers dienden het voortbestaan van de Bataafse Republiek niet in gevaar te brengen door een voorliggend ontwerp van grondwet (opnieuw) af te wijzen! Om dit streven kracht bij te zetten, kreeg niet iedere stemgerechtigde burger die zou willen stemmen daartoe de gelegenheid. Om er zeker van te zijn dat het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden aangenomen, werden stemgerechtigde burgers buiten het Haagse Binnen- en Buitenhof gemobiliseerd achter een leuze die in modern Nederlands luidt: ‘*ik verklaar te hebben een onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijk bestuur, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid*’.

Met het *decreet van 25 januari* werd het houden van een referendum bevestigd. De Constituerende Vergadering wenste na drie jaar politieke strijd een goedgekeurde grondwet. Om dat te bereiken, zou de organisatie vanuit Den Haag worden geregisseerd.

§ 1 De Constituerende Vergadering besluit over het referendum

Op 6 maart 1798 onderbrak de Constituerende Vergadering de reguliere zitting om de constitutiecommissie gelegenheid te geven voor de plechtige aanbieding van het *Ontwerp van Staatsregeling*. De voorzitter van de constitutiecommissie, Ockerse, sprak de vergadering toe en formuleerde en passant een voorstel voor de verdere besluitvorming over het ontwerp. Hij stelde voor een commissie te benoemen die binnen drie dagen met een advies moest komen, niet alleen over de wijze van besluitvorming in de Constituerende Vergadering, maar ook ‘nopens de geschiktste middelen om hetzelfde [Ontwerp] [...] ter kennis van den Volke te brengen en deszelfs vrije uitspraak tot aanneeming van de Constitutie te verzekeren’.³ Een vrije uitspraak tot aanneming; dat is wat men wilde! Na een kort debat besloot de Constituerende Vergadering de gedechargeerde leden van de constitutiecommissie te belasten met de opdracht om te adviseren over de verdere behandeling van het aangeboden ontwerp van grondwet.

Op 9 maart besprak de Constituerende Vergadering in een comité-generaal, dat wil zeggen achter gesloten deuren, het advies van de commissie.⁴ Met enkele wijzigingen werd

³ *Dagverhaal IX*, nr. 864 Ziting van dinsdag 6 en woensdag 7 maart 1798: 51-54, in het bijzonder 52; *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart, 6 maart 1798; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*, 50-51, 54.

⁴ De procedurevoorstellen werden samengevat in 14 artikelen. Zie ook De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*: 56.

het rapport vervolgens in de openbare zitting van 10 maart besproken en in de vorm van een *decreet* goedgekeurd.⁵

Het belangrijkste onderdeel van de besluitvorming betrof de zuivering van de grondvergaderingen. Het verzoek om te zuiveren was door petities op de agenda van de Constituerende Vergadering gekomen, die echter had besloten om de behandeling aan te houden.⁶ Ambassadeur Delacroix had op de voorbereidende conferentie van 8 maart eveneens een pleidooi gehouden om de grondvergaderingen te zuiveren, onder leiding van commissarissen die door het Uitvoerend Bewind zouden worden benoemd. Achter gesloten deuren en vervolgens in een openbare vergadering kwam een uitgewerkte procedure op tafel.⁷ Voor de uitvoering dacht men in de eerste plaats aan de commissarissen (agenten) die al belast waren met de (re)organisatie van de plaatselijke besturen. Hun kernopdracht zou zijn

⁵ Het aangepaste decreet bestond uit 11 artikelen. Zie De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II: 56-60. Geschrapt was het artikel dat betrekking had op het vaststellen van de einduitslag: 'Dat de stemming over het Ontwerp van Staatsregeling zal worden opgenomen, niet bij hoofdelyke opgave, maar bij het getal der Grondvergaderingen', aldus het eerste voorstel. Eenzelfde idee was in maart 1797 aan de orde geweest bij de procedurebehandeling voor het *Ontwerp van Constitutie*. De Franse ambassadeur had zijn bedenkingen geuit tegen deze wijze van vaststellen van de uitslag. Hij was op principiële gronden voor een hoofdelijke stemming. Hij zag de goedkeuring van een grondwet door middel van een referendum als de totstandkoming van een sociaal contract. Een dergelijk contract kon alleen worden aangegaan door individuele burgers. In de openbare zitting van de Constituerende Vergadering kwam de wijze van stemmen tellen per grondvergadering dan ook niet meer ter tafel. Er zou hoofdelijk worden geteld! Het was de Franse ambassadeur blijkbaar gelukt om de aanwezigen op dit punt te overtuigen.

⁶ Alle belangrijke voorstellen die de Constituerende Vergadering besprak, waren eerder ter tafel gekomen door de indiening van petities. Het voorstel om de grondvergadering te zuiveren was afkomstig uit Dordrecht. Op 26 februari kwam een dergelijke petitie binnen: 'met den meest mogelijken spoed gelieve te decreeteeren, dat van nu af aan worden uitgesloten buiten alle grond en wijkvergaderingen en in dezelve tot stemgerechtigdheid onbevoegd verklaard:

1. alle inwoonders dezer Republiek, welke geen legaal bewijs kunnen opleveren dat zy tot op den 22 January laatstleden in de grondvergaderingen zijn opgekomen en daar mede naar hun beste weeten geconcurrereerd hebben tot behoud der Bataafsche Republiek en tot ondersteuning van derzelver Vrijheid, Gelijkheid, Een en Ondeelbaarheid.
2. alle welke immer geweest zijn leden van eenige Oranje- of zogenaamde Gemeenebestgezinde Societeit, gelijke schadelijke broeynesten van overheersing, geweld, dweeperij om volksbederf en welke niet bij de eerste beschuldiging daarvan zich met plechtigsten eede kunnen of willen zuiveren, of die op eene legale wijze van zodanig lidmaatschap overtuigd worden.'

Uit andere plaatsen kwamen eveneens dergelijke rekestes, maar van een massale campagne was geen sprake. Dergelijke rekestes kwamen binnen uit Delft op 6 februari. Gelijklopende tekst uit Dordrecht: 2 maart Den Haag; 5 maart Kampen; 9 maart Oisterwijk; 13 maart Spijk; 14 maart Haarlem en Veere; 15 maart Breda en 21 maart Groningen. Zie de Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II.

⁷ Artikel 7. 'dat, om verzekerd te zyn van de goede gesteldheid der Grondvergaderingen, die over het Ontwerp zullen uitspraak doen, dezelve Grondvergaderingen vooraf zullen gezuiverd worden van zoodanige Burgers, van welken men wederstreving van de heilige grondbeginzelen onser Revolutie verwagt.'

Artikel 8: 'dat, ter bereiking van dit oogmerk, dezelfde Commissarissen, die thans op last van het Uitvoerend Bewind, benoemd zyn, om de Plaatzelyke Bestuuren te reorganiseeren, of wel anderen, die men daar toe geschikt oordeelt, zullen bestemd worden, om op iedere Plaats de presumtive stembevoegde Burgers opteroepen, en hun de bekende verklaring van den 22 January afteneemen, en te doen teekenen.'

om stemgerechtigde burgers de verklaring van 22 januari te laten tekenen.⁸ Dit voorstel werd aangevuld met de eis om voor deze ene keer alleen stemgerechtigde burgers toe te laten tot de stemming als zij eerder grondvergaderingen hadden bezocht.⁹ Na een kort en bondig plenair debat legde de Constituerende Vergadering de bepalingen in het *decreet van 10 maart* vast. Dit definitieve besluit week op onderdelen af van het concept. De artikelen die betrekking hadden op ‘[...] deszelfs vrije uitspraak met het gelukkigst gevolg te verzeekeren’ waren scherper geformuleerd:

‘Artikel 3 Dat om den goeden patriottische geest der Grondvergaderingen te verzeekeren, dezelve vooraf gezuiverd worden van zoodanigen, van welken men met grond verwacht, dat zij de heilige grondbeginselen onzer omwenteling zullen wederstreeven.

Artikel 4 Dat het Uitvoerend Bewind zal worden gelast, ten dien einde, en wel ten spoedigste, commissarissen in alle Plaatsen te benoemen, met last en volmagt, om de apparente stembevoegde Burgers op te roepen, dezelve de bekende Verklaring van den 22. January laatstleeden afteneemen, en door hunne handteekening te doen bekrachtigen.

Artikel 5 Dat echter van deeze eerste voorafgaande oproeping reeds zullen zyn uitgezonderd:

- a. De zoodanigen, die, schoon de verëischten tot stembevoegdheid gehad hebbende, echter tot den 22sten van January daarvan geen gebruik gemaakt hebben.
- b. Gelyk meede die geenen, die openlyk bekend staan als voorstanders en aanhangers van het stadhouderyke en Bondgenootschappelyk Bestuur.
- c. Eindelyk de zoodanigen, die openbaar bekend staan, aan de tegenwoordige orde van zaaken niet te zyn toegedaan.’

⁸ *Dagverhaal* IX, nr. 868 (vrijdag 9, zaterdag 10 en maandag 12 maart 1798), 85, verslag van de zitting van 10 maart (abusievelijk gedateerd 14 maart). Het rapport van de voormalige leden van de Constitutiecommissie en het decreet van de Constituerende Vergadering van 10 maart: *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart, 10 maart, 197-204.

⁹ ‘Artikel 9 Dat echter tot deeze eerste oproeping zelve niet bevoegd zullen verklaard worden zoodanige Burgers, die tot nu toe niet verscheenen zyn in de Grondvergaderingen, noch ook zoodanigen, die openbaar bekend zyn, aan de tegenwoordige orde van zaaken niet te zyn toegedaan.’ *Dagverhaal* IX, no 868 (vrijdag 9, zaterdag 10 en maandag 12 maart 1798), 85-86; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 60-62. De suggestie om burgers die nooit aan grondvergaderingen hadden deelgenomen niet toe te laten kwam al aan de orde in petitie uit Delft en Dordrecht. De kans is groot dat ook dit voorstel rechtstreeks kwam uit de koker van Delacroix. In de wet die de introductie van de Franse grondwet van 1795 begeleidde, stond daarover een artikel. Citaat van het artikel afkomstig uit een vertaling in het Nederlands van de grondwet van 1795: ‘Wet over de middelen om de Revolutie te beëindigen’, 20 augustus 1795: onder de titel: ‘Van de aanbieding der constitutionele acte aan de grondvergaderingen’; ‘2. Alle de franschen die in de laatste grondvergaderingen gestemd hebben, worden er toegelaten.’ Diezelfde grondvergaderingen zouden na het stemmen over de constitutie ook dienen over te gaan tot het kiezen van kiesmannen voor de kiesvergaderingen voor het nieuwe Wetgevend Lichaam. In: *Constitutie der Fransche Republiek, voorgesteld aan het Fransche volk door de Nationaale Vergadering*, Utrecht 1795, 59.

Daarmee was de formele grondslag gelegd voor de zuivering van de grondvergaderingen voorafgaande aan het referendum.

De eis om de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ af te laten leggen, sloot burgers uit die zich verzetten tegen de inrichting van een eenheidsstaat. De dragers van de Bataafse revolutie sinds 1795 begonnen de geleerden te sluiten. ‘Federalisten, moderaten, aristocraten, anarchisten’, etiketten die werden gebruikt om groepen en individuen te identificeren en te classificeren die zich op één of andere manier verzetten tegen de creatie van een eenheidsstaat, één en ondeelbaar. Het waren echter vage politieke concepten, geschikt voor machtsmisbruik en willekeur, geschikt ook om (lokale politieke) meningsverschillen, conflicten en vetes te beslechten. Juist uit kringen die de Bataafse revolutie sinds 1795 hadden gesteund, klonk luid protest bij de daadwerkelijke uitvoering van deze zuivering.

Naast de zuivering legde de commissie een tweede maatregel op tafel om te verzekeren dat het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden aangenomen. Voor deze ene keer kregen (beroeps)militairen van land- en zeemacht stemrecht.¹⁰ Deze militairen moeten onderscheiden worden van burgers die (vrijwillig of verplicht) diensten verrichtten in de plaatselijke Gewapende Burgermacht. Beroepsmilitairen, zowel officieren als onderofficieren en manschappen, behoorden tot een ‘staand’ leger en een ‘liggende’ vloot.¹¹ Onder hen waren veel vreemdelingen, die uitsluitend dienden voor kost, inwoning en gage.¹² Vóór 1798 hadden militairen aan geen enkele verkiezing of stemming mogen deelnemen. Een beperkte groep officieren had stemrecht, mits zij in de (garnizoens)stad in het bezit waren van een woning buiten de kazerne. Om praktische redenen zullen zij dat recht niet hebben kunnen uitoefenen. Zij dienden immers tijdelijk de dienst te verlaten om vervolgens zonder uniform in de grondvergadering te verschijnen.

¹⁰ Ook dit voorstel was eerder aanhangig gemaakt door middel van petitie. Delacroix stelde het aan de orde op de conferentie van 8 maart. Zie voor de regels om leger- en vlootpersoneel te laten stemmen over de Franse constitutie van 1795: *Constitutie der Fransche Republiek, voorgesteld aan het Fransche volk door de Nationaale Vergadering* hierin: ‘Wet over de middelen om de Revolutie te beëindigen’, 20 augustus 1795: onder de titel: ‘Van de aanbieding der constitutionele acte aan de grondvergaderingen’; artikelen 11-14 hebben betrekking op de stemming bij leger en vloot.

¹¹ Leger en vloot van de Bataafse Republiek moeten door de werving en samenstelling scherp worden onderscheiden van het Franse leger en de Franse vloot, die door dienstplichtigen (conscriptie) waren gevuld, waarmee vooral de nieuwe legers een revolutionaire uitstraling hadden.

¹² De Staten-Generaal had beide krijgsmacht delen in 1795 volledig gereorganiseerd, genationaliseerd (!) en onder controle van de nieuwe Republiek gebracht. Alle officieren werden ontslagen en vervolgens opnieuw aangenomen, als zij bereid waren de eed van trouw aan de nieuwe Bataafse Republiek af te leggen. Officieren van de landmacht die dat weigerden, werden met pensioen gestuurd; marineofficieren verloren hun baan en inkomen. Zie voor de (re)organisatie van het leger: Van Hoof, ‘Militairen in de Bataafs-Franse tijd’, in: *Jaarboek CBG*, 1995 (49), 194-210; Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog (1748-1815)*, 319-338. Voor de marine: Roodhuyzen, *In woelig vaarwater*.

In de besloten zitting van 9 maart werd het voorstel als volgt gepresenteerd: ‘om aan alle waardige Bataven, hetzij officiers of Gemeenen, in dienst der Republiek, zoo te water als te lande, gelegenheid te geven om hunne burgerlijke regten uit te oefenen in de grondvergaderingen op de vaste plaatsen hunner wooning en dat intussen onze verdienstelyke Fransche Broeders zullen verzogt worden, dezelve functien zoo lang waar te nemen’. Het idee om militairen de gelegenheid te geven hun garnizoen te verlaten om in grondvergaderingen te gaan stemmen en dat ondertussen Franse manschappen hun taak zouden waarnemen, was wel heel idealistisch. En het personeel op de vloot? In de openbare zitting van de Constituerende Vergadering van 10 maart lag een meer realistisch voorstel op tafel, dat kon rekenen op instemming: voor één maal mochten militairen, zowel land- als zeemacht, stemmen, niet in reguliere grondvergaderingen maar in afzonderlijke bijeenkomsten.¹³ Achter gesloten deuren had een debat over dit voorstel plaatsgevonden, zodat de openbare behandeling kort en bondig kon zijn. Representant Bruins stelde daar wel een belangrijke vraag: moeten de militairen de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ afleggen voordat zij mogen stemmen en moeten zij voldoen aan de overige eisen voor stemrecht? Dat was een relevante vraag voor twee krijgsmachtdelen die vreemdelingen en minderjarige mannen en jongens in dienst hadden. Een beladen vraag ook, want het opgelegd afleggen van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ kon leiden tot weigering. Dat zou aanleiding kunnen geven tot tweespalt binnen de gewapende macht.

In februari 1798 had de Constituerende Vergadering al een besluit genomen om de eed voor militairen te wijzigen.¹⁴ Officieren dienden naast de militaire eed ‘de verklaring van onveranderlijke afkeer’ af te leggen en te ondertekenen. Zo ook officieren van het Haagse

¹³ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, II, 59. *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 3 Maart, 10 maart 1798, 201 ‘Dat het Uitvoerend Bewind zal worden gelast, [...], om, ook ten aanzien onzer Nationaale Troupes, die zich by en na de groote Omwenteling van 22. January laatstleeden uitmuntend van hunnen pligt, en zich aan de tegenwoordige orde van zaken loflyk hebben verbonden, de noodige ordres te stellen, dat Zy, voor dit maal, in afzonderlyke vergaderingen zaamen koomen, ten einde, by de stemming over het Ontwerp van Staatsregeling, het recht van de vrijen burger uitteöfenen; wordende het voornoemde Uitvoerend Bewind geinjungeerd, om zulks, insgelyks, ten aanzien van de Officieren en verdere Vlootelingen te doen effectueren.’

¹³ ‘Artikel 10 Dat ook, daar onze Nationale Troupen zich *by en na* de groote Omwenteling van 22 January laatstleden uitmuntend van hunnen pligt gekweeten, en zich, door haare verklaringen, aan de tegenwoordige orde van de zaken loflyk hebben verbonden, het Uitvoerend Bewind gelast worde, de nodige schikkingen te maken, dat de Officieren en Gemeenen, zo by de Armée te land, als die op ’s Lands Vloot, voor ditmaal, in afzonderlyke Vergaderingen worden opgeroepen, om, by de stemming over het Ontwerp van Staatsregeling, de rechten van den Burger uitteöfenen.’

¹⁴ *Dagverhaal VIII*, nr. 831 (6 en 7 februari 1798), 521 zitting van 6 februari; nr. 833 (7 en 8 februari 1798): 543-544 zitting van 8 februari 1798. Bij het decreet van 8 februari 1798 moesten militairen de volgende eed af leggen: ‘Ik zweere trouw aan het Bataafsche Volk, en aan de Constituerende Vergadering, hetzelve representerende, gehoorzaamheid aan de Wetten, aan het Uitvoerend Bewind, en aan mijne Bevelhebbers, en onderwerping aan de krygstucht, en belove voorts te zullen agtervolgen de beveelen der wettige Administratieve Besturen, tot voorkoming of demping van oproeren, tot handhaving van rust, goede orde en politie.’

garnizoen onder bevel van kolonel Gelderman. Hij stuitte daarbij op bezwaren van een aantal ingehuurd (Duitse) officieren van het 1ste regiment van Waldeck, die wilden weten wat hun vorst ervan vond.¹⁵ Ook zij werden echter geacht onverwijld te tekenen, terwijl de enige officier van dit regiment die pertinent geweigerd had de verklaring af te leggen, werd ontslagen. Zo eenvoudig lag het afnemen van een verklaring dus niet, zoveel was duidelijk. De ‘verklaring’ werd in februari overigens niet verlangd van onderofficieren en manschappen. Konijnenburg, lid van de gedechargeerde constitutiecommissie, loste het dilemma over het al of niet afleggen van de verklaring op door te antwoorden dat dit vraagstuk aan het Uitvoerend Bewind moest worden overgelaten.¹⁶ Dat liet vervolgens procedures vastleggen, waarin over het afleggen van een verklaring door individuele militairen niet werd gerept. Daarmee had de Constituerende Vergadering een tweede maatregel genomen om er ‘zeker’ van te zijn dat het ontwerp van grondwet zou worden aangenomen. Zij rekende immers op steun van de overgrote meerderheid van de militairen, in dienst van de Bataafse republiek.

Het derde voorstel, ogenschijnlijk minder van betekenis, betrof de vaststelling van de datum voor het referendum: vijftien dagen nadat het *Ontwerp van Staatsregeling* was verspreid en algemeen verkrijgbaar was voor geïnteresseerde burgers. Na een advies van het Uitvoerend Bewind besloot de Constituerende Vergadering om maandag 23 april aan te wijzen voor het houden van het referendum. De stemgerechtigde burgers kregen veertien dagen om één van de duizenden boekjes aan te schaffen om kennis te nemen van het ontwerp. Die krappe tijdsperiode was bedoeld om debatteren, discussiëren, publiceren, afficheren en organiseren te voorkomen of althans te beperken. Zoals het ontwerp achter halfopen deuren van de Constituerende Vergadering was behandeld, zo dienden de stemgerechtigde burgers te handelen: er kennis van nemen en vervolgens instemmen. Waar de Republikeinse minderheid er in de zomer van 1797 voor pleitte om de burgers drie maanden de gelegenheid te geven om het *Ontwerp van Constitutie* te bestuderen en te bediscussiëren in de hoop dat het zou worden verworpen, zo besloot de Constituerende Vergadering nu om de burgers veertien dagen de gelegenheid te geven om hun *Ontwerp* te lezen in de hoop dat het zou worden aangenomen. Dus geen publieke debatten, geen discussie, geen bijeenkomsten, geen pamfletten.

In de week die volgde op het *decreet van 10 maart* concentreerde de Constituerende Vergadering zich op beraadslaging en besluitvorming over het voorliggende *Ontwerp van*

¹⁵ *Dagverhaal* VIII, nr. 841 (15 februari 1798), zitting van 15 februari 602-604. Op 7 maart ontving de voorzitter van de Constituerende Vergadering een brief van de vorst van Waldeck die akkoord ging en de vergadering veel succes wenste: *Dagverhaal* IX, nr. 864, zitting van dinsdag 6 en woensdag 7 maart 1798, 54.

¹⁶ *Dagverhaal* IX, nr. 868 (vrijdag 9, zaterdag 10 en maandag 12 maart 1798): zitting van zaterdag 10 maart: 87.

Staatsregeling. Nadat de behandeling op zaterdagavond 17 maart was afgerond, richtte de Constituerende Vergadering zich op de organisatie van het referendum. Representant Rant had al op 15 maart gevraagd om een besluit te nemen over ‘de manier en wijze, op welke de Grondvergaderingen door de geheele Bataafsche Republiek zich behoorden te reguleeren en organiseeren, om over het Ontwerp van Staatsregeling te stemmen, alsmede de wijze van stemming en alles wat daar toe behoort.’ Op 10 maart was immers vastgesteld wie tot de grondvergadering kon worden toegelaten, maar een regeling voor de organisatie en de gang van zaken ontbrak. Het *Ontwerp van Staatsregeling* bevatte bepalingen voor de organisatie van verkiezingen, maar die konden pas na aanneming in werking treden: ‘die Staatsregeling heeft geene Kragt voor de Grondvergaderingen welke zullen gehouden worden om over dat Ontwerp zelve te oordeelen’.¹⁷

De organisatie van het referendum had naar de mening van Rant een grondslag nodig. Zonder dat Rant en zijn medestanders in de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind naar mag worden aangenomen ooit hadden gehoord van het (politiek-filosofische) idee van de *pouvoir constituant originaire* werd dit principe door hem op deze manier feilloos verwoord. Bij de stichting van een nieuwe staat ligt de oorspronkelijke grondwetgevende macht bij het volk. In het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling* was een procedure voor grondwetsherziening vastgelegd, die niet kon worden gebruikt omdat de grondwet niet in werking was gebracht. Dan moest gezocht worden naar een buitengewone procedure, zoals voorleggen aan het volk, vertegenwoordigd door stembevoegde burgers, om door middel van een referendum een besluit te nemen.

De Constituerende Vergadering benoemde een commissie om het voorstel van Rant te bespreken en om een *proclamatie* te ontwerpen.¹⁸ De *proclamatie* bevatte naast een ideologisch getinte oproep, die evenals de proclamatie van 9 juni 1797 teruggreep op hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis, de regels voor de organisatie van het referendum, waaronder het stemrecht.¹⁹

De provinciale en lokale besturen kregen de opdracht om de verdeling in grondvergaderingen te handhaven, zoals die was toegepast voor het referendum van 8 augustus. De plaatselijke besturen moesten de burgers ieder ‘in zijne Buurtwyk, bij

¹⁷ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 64.

¹⁸ De commissie bestond uit Rant, Ockerse (de voorzitter van de gedecharcheerde constitutiecommissie) en Konijnenburg (oud medelid van die commissie).

¹⁹ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 76-82: Niet compleet door drukfouten. *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 3 Maart 1798, 23 maart, 537-547. Het Uitvoerend Bewind publiceerde het decreet op dinsdag 27 maart; in 1798 viel Pasen op 25 en 26 maart.

Topographische wooning' met gedrukte biljetten oproepen. Deze passage was ontleend aan het *Ontwerp van Staatsregeling*, maar was in Holland al in juli 1797 voorgescreven.

Vervolgens introduceerde de *proclamatie* de eisen voor het stemrecht, rechtstreeks ontleend aan het *Ontwerp van Staatsregeling*. In vergelijking met het *Reglement*, de basis voor het eerste referendum, waren de eisen in hoofdzaak dezelfde, met aanscherpingen en nuanceringen, die al aan de orde zijn geweest, zoals de uitsluiting van knechten en bedienden in de huishouding en het beperken tot burgers die bijdroegen aan het dragen van 'maatschappelijk lasten'. De *proclamatie* bevatte tevens een model van een proces-verbaal dat stemopnemers dienden te gebruiken om de uitslag van de stemming vast te leggen; tevens werd het gebruik van een stembiljet voorgescreven. Daarmee werd een streep gezet door de mogelijkheid om mondeling en open te stemmen, zoals in 1797.

Wat betreft de gang van zaken in de grondvergaderingen waren er twee verschillen met de procedure uit 1797. In plaats van het plaatselijk bestuur mochten de opgekomen burgers binnen hun grondvergadering nu uit hun midden zelf *alle* vijf stemopnemers benoemen. Deze stemopnemers hoefden vervolgens niet meer de stembevoegdheid van de opgekomen burgers te controleren. Alle burgers hadden immers vooraf de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' afgelegd en waren in het bezit van een bewijs van toegang voor de grondvergadering, verstrekt door het plaatselijk bestuur.

Deze *proclamatie* werd gepubliceerd en geafficheerd.²⁰ Er werden 3.800 exemplaren extra in octavo gedrukt, zodat iedere grondvergadering één exemplaar ter beschikking kreeg. Ter begeleiding stuurde het Uitvoerend Bewind een circulaire naar de provinciebesturen met de opdracht om in samenwerking met de plaatselijke besturen alle maatregelen te nemen die nodig waren voor het ordelijk verloop van de grondvergaderingen op 23 april.²¹

§ 2 De trap van bovenaf schoonvegen: het Uitvoerend Bewind aan de slag.

Voordat het referendum in maart 1798 op de politieke agenda terugkwam, bouwde het Uitvoerend Bewind het staketsel op van de nieuwe eenheidsstaat, één en ondeelbaar. Provinciale en plaatselijke besturen werden met strakke hand vanuit Den Haag, van boven

²⁰ *Publicatie* van het Uitvoerend Bewind van 27 maart 1798 van de Proclamatie van de Constituerende Vergadering van 23 maart 1798.

²¹ De intermediaire besturen voerden deze opdracht op eigen wijze uit: met een publicatie, zoals in Groningen, Overijssel en Brabant, zodat het publiek extra werd geïnformeerd, of met een circulaire uitsluitend gericht aan het plaatselijk bestuur, zoals in Friesland, Holland, Zeeland, Drenthe en Gelderland. Voor een zeer groot deel bevatten deze publicaties en circularies echter een letterlijke herhaling van de voorschriften uit de Proclamatie.

naar beneden, georganiseerd, gereorganiseerd en gezuiverd. Binnen nieuwe bestuurlijke kaders zou het nieuwe referendum plaatsvinden.

Nadat alle provinciebesturen zich in januari 1798 hadden geschikt naar de Haagse decreten en de Constituerende Vergadering was geïnformeerd over de transformatie van provinciebestuur naar voorlopig 'intermediaire administratieve bestuur', ging het Uitvoerend Bewind aan de slag met consultaties voor een meer definitieve organisatie. In overleg met het voorlopige Hollandse interim bestuur werd op 5 februari 1798 het 'Intermediair Administratief Bestuur van het voormalige gewest Holland' benoemd, zoals de volledige titel zou luiden, bestaande uit twintig leden. Holland zou het voorbeeld zijn, waarnaar 'agenten' van het Uitvoerend Bewind in de overige provincies de provinciebesturen zouden organiseren.

De installatie van de intermediaire administratieve besturen begon zoals gezegd in Zeeland en eindigde op 8 maart in Friesland. Als de agent en de subagent ter plaatse kwamen, maakten zij de aan hen verstrekte opdracht aan het zittende bestuur bekend. Na consultaties ontsloegen zij de zittende bestuurders en benoemden een intermediair administratief bestuur voor het 'voormalige gewest'. Wie een positie wilde verkrijgen of behouden als lid van dit bestuur, diende onverkort de verklaring 'van onveranderlijke afkeer' te ondertekenen. De agenten kregen de mogelijkheid om een beroep te doen op gewapende of militaire bijstand bij tegenstand. Zo 'verzetten' deze agenten 'de wet'.

De installatie van de intermediaire administratieve besturen begon in Zeeland, waar het provinciebestuur uitdrukkelijk verzet had geboden tegen de besluiten van 22 januari 1798. Het Uitvoerend Bewind stuurde Abraham van Schelle als agent om het provinciebestuur van Zeeland te reorganiseren en om vervolgens te assisteren bij de reorganisatie en zuivering van de stadsbesturen in die provincie. Godschalk, secretaris van het provinciebestuur van Friesland, zou een prominente rol vervullen bij de reorganisatie in Groningen en Utrecht, gebaseerd op ervaringen die hij in 1796 had opgedaan bij het disciplineren van het bestuur en de politiek in Friesland. In Groningen werd hij geassisteerd door J.W. Croné, die vervolgens het bestuur in Drenthe onder handen nam. De uit Holland afkomstige agenten J. Vrijdag en J. Heuvelmans reorganiseerden de provinciebesturen van Overijssel en Gelderland. Vrijdag hielp Godschalk in Utrecht. Heuvelmans werd daarna benoemd tot secretaris van het Hollandse bestuur. C. van der Cocq, lid van het Intermediair Administratief Bestuur van Holland, werd naar Den Bosch gestuurd. De reorganisatie van de provinciebesturen eindigde op 8 maart in Friesland, de provincie met de minste weerstand, althans buiten Holland, tegen

de nieuwe ontwikkelingen. Het werk werd daar verricht door J.W. Croné, die Groningen en Drenthe al had gereorganiseerd, nu geholpen door subagent D. van Dijk uit Groningen. Een klein netwerk van met elkaar samenwerkende agenten, onafhankelijk van mogelijk nog bestaande provinciale belangen, legde door deze benoemingen de grondslag voor ondergeschikte provinciebesturen binnen een eenheidsstaat in wording. Zij genoten het vertrouwen van het Uitvoerend Bewind, maar behoorden tevens tot het tweede echelon bestuurders met weinig (legitiem) gezag of vanzelfsprekende autoriteit. De ontbinding van de provinciebesturen en de benoeming van nieuwe leden daarvan werd grondig voorbereid. In overeenstemming met de gedachte dat de nieuwe besturen niets te representeren en alleen maar te administreren hadden, werd het aantal leden sterk ingekrompen, ongeveer tot wat men vroeger voor de dagelijkse besturen nodig had gevonden.

De agenten stelden deze intermediaire administratieve besturen samen uit leden van de ontbonden provinciebesturen, met een voorkeur voor personen met een weinig uitgesproken politiek profiel. De acceptatie van de eenheidsstaat en het leidinggeven aan een (kleine) ambtelijke administratieve organisatie was hun belangrijkste taak.

Het gevolg van deze ingreep vanuit Den Haag voor de politieke structuur van sommige provincies mag niet worden onderschat. In Groningen werd een einde gemaakt aan tweehonderd jaar tweespalt en verlamming binnen het provinciebestuur tussen stad en ommelanden. In Overijssel raakten de steden Zwolle, Deventer en Kampen hun overheersende politieke rol kwijt. Gelderland kreeg één unitair bestuur voor de hele provincie; de rol van de drie kwartieren met hun parallelle organen voor bestuur en politiek verdween. Groningen, Overijssel en Gelderland waren provincies die vóór 22 januari 1798, ondanks pogingen daartoe, er niet in waren geslaagd om een representatief provinciaal bestuur te laten kiezen.

Vervolgens kregen deze intermediair administratieve besturen de opdracht om de plaatselijke besturen in het gareel van de eenheidsstaat te brengen. Door grote onderlinge verschillen in de structuur van het binnenlandse bestuur, kon de aanpak niet anders dan per provincie verschillen. Eén kenmerk hadden alle provincies echter gemeen: een scherp onderscheid tussen stad en platteland. Het praktische gevolg was, dat in de meeste provincies de intermediaire administratieve besturen zich de eerste weken richtten op de reorganisatie van de stadsbesturen, waarvan een groot aantal drager was geweest van soevereiniteit. Alle zittende bestuurders werden ontslagen; vervolgens werd een aantal van hen herbenoemd. In omvang werden de intermediair (administratieve) gemeentebesturen, zoals zij soms werden

aangeduid, beperkt, soms gehalveerd. Een volledig nieuwe samenstelling, zoals in Amsterdam, bleef een uitzondering. In de regel zochten de agenten steun bij minstens een deel van het zittende bestuur. Allen dienden ‘de verklaring van onveranderlijke afkeer’ af te leggen en te tekenen.

De aanpak van het platteland hing af van de provinciale situatie. De hoofdlijn was dat tweetallen van bestuurders uit de intermediaire administratieve besturen evenals voor de steden het platteland bezochten en de plaatselijke besturen zuiverden en reorganiseerden. Soms werd het aantal bestuurders verminderd, soms werden lokale conflicten beslecht, soms werden zittende bestuurders allen herbenoemd. Omdat het platteland van Groningen geen plaatselijke besturen kende, formeerde het intermediair administratieve bestuur 45 plaatselijke besturen, met als eerste opdracht de organisatie van het referendum, zodat een beroep op medewerking van de kerkenraden van het hervormd-gereformeerde gemeenten niet meer nodig was.²² Het intermediaire administratieve bestuur in Gelderland formeerde in een unitair patroon 32 gemeentebesturen op het platteland met een meer regionaal dan een plaatselijk karakter, in de plaats van een lappendeken van lokale bestuurders.²³ Het intermediaire administratieve bestuur van Utrecht maakte eveneens van de gelegenheid gebruik om het platteland te reorganiseren door samenvoeging van ‘gerechten’ in grotere bestuurlijke eenheden: men ging daar terug van ongeveer 140 ‘gerechten’ naar 80 intermediair (administratieve) gemeentebesturen.²⁴ Voor 23 april 1798 was die organisatie van plaatselijke besturen in Gelderland en Utrecht overigens niet overal afgerond.²⁵

De nieuwe plaatselijke besturen richtten zich in de weken vóór 23 april op de zuivering van de ambtenaren, maar dat gold vooral de steden. ‘Zij zullen gehouden zijn binnen een maand, alle onnutte, onwaardige [...] Ambtenaren en Bediendens van hunne Posten te ontzetten; derzelve met waardige en kundige Vaderlanders te voorzien; en dadelyk van dezelve aftenemen, dezelve Verklaring, als volgt, en van dit alles, binnen den tijd van 6 weken, aan het Administratief Bestuur kennis te geven.’ In deze opdracht zaten twee

²² ‘Dat, by gebreke van een plaatselyk bestuur in de Ommelanden, de beide Oldambten, het Gorecht, Hogezaant en Sapmeer, mitsgaders Westerwoldingerland, door ons in ieder Karspel daar toe behorende of onderscheidene derzelve byeengevoegd, provisioneel en tot nadere beschikking, zyn gecommiteerd en gerequireerd vijf Personen, welke de werkzaamheden van een plaatselyk bestuur ten dezen opzigte zullen vervangen’.

²³ In het rivierengebied kregen bijvoorbeeld het Land van Maas een Waal, de Bommelerwaard, de Nederbetuwe en de Overbetuwe elk één gemeentebestuur. Tegen de herindeling ontstonden vooral op de Veluwe grote bezwaren, zodat een aantal besluiten in 1799 werd teruggedraaid. Zie voor de lijst met namen van leden van de nieuwe gemeentebesturen: *Binnenlandsche Bataafsche Courant* 19 mei 1798 nr. 32. Gegevens over Culemborg ontbreken.

²⁴ Perks, *Geschiedenis gemeentegrenzen provincie Utrecht*.

²⁵ Opmerkelijk is dat de reorganisatie van de steden Wijk bij Duurstede, Rhenen en Amersfoort pas plaatsvond na het referendum van 23 april.

aspecten verknoopt: een bezuiniging door vermindering van het aantal ambtenaren en een politieke zuivering, waarop veel personen en sociëteiten sinds 1795 hadden aandrongen. Er moest schoon schip gemaakt worden door ontslag van beambten die voor 1795 van het oude regime hun post hadden verkregen en daarna in hun functies waren gehandhaafd. Aan lager wal geraakte burgers die in 1787-1789 door politiek geweld hadden moeten vluchten, moesten waar mogelijk aan een baan(tje) worden geholpen. Het begrip ‘ambtenaar’ had overigens niet alleen betrekking op personen die rechtstreeks het bestuur ondersteunden als secretaris, griffier, schrijver of belastingontvanger. Het gold vooral ook mannen en vrouwen (!) die vergunning of toestemming nodig hadden om bepaalde werkzaamheden te mogen verrichten: sluiswachter, beurtschipper, armendokter, makelaar, advocaat, notaris of vroedvrouw. In zijn analyse van dit onderdeel van de zuiveringspolitiek schatte historicus De Bruin het aantal mensen in de stad Utrecht die tot deze categorie behoorden op circa 1.017.²⁶

In Rotterdam is een register bewaard gebleven met 1.215 ‘beambten’ en bedienden, die de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ hebben afgelegd, met als bijvoeging hun ‘Qualiteiten’, dat wil zeggen hun professie (zie afbeelding 37). Het hele scala aan beroepen in een stad met veel bedrijvigheid passeert de revue: bierdragers, loodsmannen, nachtwakers, korenmeesters, notarissen, procureurs, gerechtsdienaren, voermannen, zakkendragers en schippersknechten. Vrouwen met beroepen als visdraagster, mosselverkoopster, vroedvrouw dienden eveneens te tekenen.²⁷ Het Rotterdamse stadsbestuur disciplineerde als het ware zijn clientèle, waarvan velen niet eens voor stemrecht in aanmerking zouden komen. De mogelijkheid om de verklaring af te leggen verschaftte aan veel ‘beambten’ echter zekerheid.

In Amsterdam daarentegen kregen de vele honderden burgers die op de één of andere manier van de overheid afhankelijk waren of er voor werkten die gelegenheid niet. In tegenstelling met Rotterdam, waar de ‘reorganisatie’ slechts leidde tot een beperking van het aantal leden van het stadsbestuur, werd het Amsterdamse stadsbestuur om politieke redenen afgezet en volledig vernieuwd. Het nieuwe (Republikeinse) stadsbestuur zocht naar mogelijkheden om aanhangers aan zich te binden. Het stadsbestuur bood de mogelijkheid om op (publieke) vacatures te solliciteren, die ondermeer gecreëerd werden door een campagne

²⁶ De Bruin, *Zuivering*, 82-116. In het bijzonder maakte hij een onderscheid tussen 200 personen die strikt kunnen worden beschouwd als beamten en de overigen die voor een ‘vergunning’ hadden betaald, zoals voorlieden en schippers. Het betreft een register uit 1796.

²⁷ SA Rotterdam *Oud-Archief stad Rotterdam*, inv.nr. 5325. Register begint op 28 maart 1798. De laatste inschrijvingen zijn op 8 oktober 1798. Aantal inschrijvingen: 1.215 namen. Veel inschrijvingen op 4 april 1798. Zie ook voor de actieve manier waarop in Rotterdam de zuivering van de ambtenaren is aangepakt: M.C. Hazewinkel, ‘De nieuwe heren van 1797’, *Rotterdams Jaarboekje*, 1965, 286.

van radicale kranten en sociëteiten voor het ontslaan van zogenaamde ‘oranjegezinde’ ambtenaren.²⁸

Het gedwongen afleggen van de verklaring en de mogelijkheid van ontslag zorgden voor angst en spanning onder burgers die afhankelijk waren van de (plaatselijke) overheid.²⁹ Het voornemen om te zuiveren had vooral (enig) effect in (grote) steden; op het platteland waren nauwelijks ‘beambten’ aanwezig die hierdoor werkelijk getroffen zouden zijn. Het lijkt het er al met al overigens wel op, dat de ‘gedwongen’ tekening van de verklaring door iedereen die op de een of andere manier afhankelijk was van het plaatselijk bestuur heeft geleid tot enige extra mobilisatie van stemmers, maar dan dienden deze burgers wel te voldoen aan de overige eisen om toegelaten te worden tot de grondvergaderingen.

In de laatste twee weken van maart en de eerste twee weken van april 1798 stond in een groot deel van het land de nieuwe organisatie van het provinciale en plaatselijke bestuur op poten, juist voor het referendum op 23 april. De geïnstalleerde plaatselijke besturen zouden een belangrijke rol spelen in de organisatie van dit tweede referendum. Alle bestuurders hadden zich daarenboven door het afleggen van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ een voorstander moeten tonen van de eenheidsstaat. Daarmee organiseerde men vanuit Den Haag een kern van voorstanders – en voorstemmers – voor het nieuwe ontwerp van grondwet. Vooral op het platteland moet de invloed en voorbeeldfunctie van plaatselijke bestuurders op hun onmiddellijke omgeving niet worden onderschat.³⁰

Na de afronding van de installatie van de negen intermediair administratieve besturen concentreerde het Uitvoerend Bewind zich op de uitvoering van het *decreet* van de Constituerende Vergadering van 10 maart. Wybo Fijnje, één van de vijf leden van het

²⁸ Aan die campagne van intimidatie en het openstellen van vacatures kwam pas een einde na 12 juni 1798 als een nieuw stadsbestuur wordt benoemd, dat begin augustus 1798 na een dreigend oproer een einde maakte aan alle onzekerheid voor de vele honderden beambten in Amsterdam. Zie ook: Poell, *Democratic paradox*, 97-98, in het bijzonder noten 153, 156 en 157 over rol van de sociëteit van ‘Een en Ondeelbaarheid’ bij het opstellen van een lijst van 909 ‘oranjegezinde en federalistische’ ambtenaren. De politieke zuivering door het nieuwe Amsterdamse stadsbestuur bevatte aanvankelijk een lijst van 83 ambtenaren. Zie Poell, ‘Het einde van een tijdperk’, in: *Geschiedenis van Amsterdam*, II – 2, 469.

²⁹ Zie voor de zuivering van het ambtenaren in Rotterdam: F.C. Koch, ‘Rotterdam onder de Bataafsche Republiek (tijdvak 16 maart tot 17 juni 1798)’, in *Rotterdams Jaarboekje* 1947 270-286. Voor de lijst met onwaardige en onnutte ambtenaren in Hoorn: zie West-Friesch Archief. Archief *Stadsbestuur Hoorn*, inv. nr. 352, Resolutiën van de municipaliteit, vergadering van 7 april. Gemeenelands en ambtenaren van Holland. Achter elke naam van een ‘ambtenaar’ staat of hij Oranjegezind is of behoort tot de gemeenebestgezinde sociëteit ‘Voor eenheid en orde’. De lijst bevat 34 namen, waaronder marinepersoneel. Voor een beschrijving van de zuivering in Montfoort, zowel van het stadsbestuur als van de grondvergaderingen en de ambtenaren: K. Vossestein, ‘De zuivering van 1798 in Montfoort’, *Heemtuindinghen*, 1993(4), 85-104.

³⁰ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, 137: ‘De maatregel die de regering wel het meest kwaad heeft gedaan, is nog niet zozeer de zuivering der grondvergaderingen geweest, als wel die der plaatselijke besturen en de afzetting van talloze ambtenaren.’

Uitvoerend Bewind, ging aan de slag. Ten minste voor drie opdrachten dienden uitgewerkte besluiten te worden genomen: de benoeming van agenten tot zuivering van de grondvergaderingen, de organisatie van het referendum bij leger en marine, en de verspreiding van de boekjes met de tekst van het *Ontwerp van Staatsregeling*.

Op 13 maart 1798 benoemde het Uitvoerend Bewind de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen: vier personen gezamenlijk voor Groningen en Drenthe en twee voor elke andere provincie.³¹ Behalve de Zeeuwse, hadden de andere commissies aanvankelijk één lid afkomstig uit Holland.³² In Friesland trok de uit Amsterdam afkomstige agent Van Laar Mahuet vrijwel onmiddellijk naar Ameland, een Oranje-heerlijkheid, waar sinds 1795 op bestuurlijk gebied weinig was veranderd. Hij had daar de handen vol aan de reorganisatie van het plaatselijk bestuur en liet de zuivering van de Friese grondvergaderingen over aan agent T. Halbes.³³ Een aantal Hollandse agenten werd overigens spoedig vervangen. Voor Bataafs-Brabant was Bode benoemd, maar die bleek het te druk te hebben met zijn activiteiten in Amsterdam. De secretaris van het intermediair administratief bestuur van Bataafs-Brabant, J. Strijbosch, werd als vervanger benoemd. In Utrecht werd Jan Greeve, de redacteur en uitgever van de *Nationaale Bataafsche Courant* en fervent Republikein, benoemd, maar snel vervangen door Brouwer, lid van het intermediair administratief bestuur van het voormalig gewest Utrecht. Het viertal voor Groningen en Drenthe bestond uit J. Croné uit Groningen, de Rotterdammer P. Meijer, de predikant uit Baflo J.F. van der Leij en D. van Dijk uit Groningen.³⁴ Overijssel zou worden gezuiverd door de secretaris van het Friese provinciebestuur Godschalk, samen met de Amsterdammer Boeseker. Gelderland kreeg met

³¹ NA Den Haag. Archief *Uitvoerend Bewind*. inv.nr. 9: Notulen van het Uitvoerend Bewind van 13 maart 1798 no. 13. Vaststelling van de instructie: notulen van 14 maart 1798 no. 9. De instructie wordt geantedateerd op 13 maart. Benoemingen: voor Brabant: Bode en Polderman; Bode spoedig vervangen door Strijbosch, lid van het IAB Brabant; Groningen en Drenthe: Croné, Van der Leij, Meijer en D. van Dijk. Zeeland: Ham en Bourdon; Gelderland: Gaillart en van Deventer; Friesland: Halbes en van Laar Mahuet; Overijssel: Godschalk en Boeseker; Utrecht: Bucot en Greeve. Greeve vervangen door Brouwer, lid van het IAB Utrecht.

³² Een aantal Hollandse agenten die aanvankelijk waren benoemd werd vervangen, voordat zij aan het werk gingen, o.a. Bode voor Brabant en Greeve voor Utrecht. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling* 552 meldt in een noot dat men aanvankelijk van plan was alleen zuiveringsagenten te benoemen voor de provincies met de 'verkeerde' politieke geest: Zeeland, Gelderland, Overijssel en Groningen: 'waar men den geest als het meest gekant tegen de aangenomen beginzelen beschouwde.'

³³ T. Halbes uit Lemmer had zitting gehad in de eerste Nationale Vergadering, maar was niet herkozen in de tweede Nationale Vergadering. Hij behoorde tot de Republikeinse groep in Friesland. Zie voor een korte beschrijving van de gebeurtenissen op Ameland: Deen, *De Waddeneilanden*, 203-205. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 468-472.

³⁴ Van Dijk had Croné geholpen bij de reorganisatie van het provinciebestuur van Friesland. Croné en Van Dijk kenden elkaar als redacteur van de *Onverwagte Courier*, een blad dat onregelmatig werd gepubliceerd door de uitgever van de *Ommelander Courant* en verspreid in Noord-Nederland. De redactie steunde de politiek van 'één en ondeelbaarheid' en pleitte in augustus 1797 voor verwerping van het *Ontwerp van Constitutie*. Gezien de uitslag in Groningen moet de invloed van dit blad op de publieke opinie beperkt zijn gebleven.

de Hollanders Gaillart en Van Deventer twee agenten, die evenals die van Overijssel niet met de lokale situatie bekend waren.

In Zeeland werd J.B.H Ham benoemd, president van de ‘Vaderlandsche Sociëteit’ in Middelburg. In die sociëteit hadden vanaf 9 januari 1798 rekestten ter tekening gelegen ter ondersteuning van de ‘verklaring van de 43 representanten in de Nationale Vergadering’. Na 22 januari werden daar oproepen gedaan om de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ te tekenen; een sociëteit kortom die het centrum was geworden van de politiek van één en ondeelbaar en de Republikeinse stroming in Zeeland. Zijn medeagent J.A. Bourdon zat namens Vlissingen in het provinciebestuur.

Opvallend was dat het Uitvoerend Bewind voor Holland geen agenten benoemde. Het intermediair administratief bestuur van Holland genoot zoveel vertrouwen, dat het de zuivering zelf mocht uitvoeren. En dat deed men grondig. Voor elk van de 55 kiesdistricten van Holland werden agenten benoemd. Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Leiden, steden bestaande uit meer dan één kiesdistrict, kregen een commissie die uit meerdere personen bestond. Die voor Amsterdam telde zelfs twaalf leden, die voor Rotterdam zes. De Hollandse stadsbesturen, juist gereorganiseerd en omgezet in een administratief bestuur, mochten kandidaten voor deze zuiveringscommissie in hun district nomineren. Het intermediair administratief bestuur van Holland benoemde hen vervolgens. Voor het platteland en de kleine steden waren agenten vaak dezelfde personen die de reorganisatie van de plaatselijke besturen hadden uitgevoerd en bekend waren met de lokale politieke situatie.³⁵ De definitieve benoeming werd op 4 april bekend gemaakt, nadat de (re)organisatie en zuivering van de plaatselijke besturen in Holland was afgerond.

De Hollandse stadsbesturen mochten geen leden uit hun eigen bestuur voordragen, maar nomineerden personen die in politiek opzicht dicht bij hen stonden. Sommige agenten waren lid van een plaatselijke sociëteit ‘voor één en ondeelbaar’, andere waren een benoeming in het nieuwe stadsbestuur misgelopen omdat het aantal bestuursposten was verminderd bij de reorganisatie. De benoeming was soms bedoeld als compensatie en erkenning van onmisbaarheid en loyaliteit.

Een instructie, vastgesteld op 14 maart maar geantedateerd op 13 maart 1798, bepaalde de werkwijze van de agenten. Het eerste artikel luidde: ‘Commissarissen tot

³⁵ *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, no. 2 van 15 maart. NA Den Haag Archief *Intermediair Administratief Bestuur Holland*, inv.nr. 15, Besluiten van 4 april 1798 met de benoeming van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen. Zie voor de lijsten van de agenten benoemd tot reorganisatie van de *municipaliteiten*: besluiten van 5 maart 1798. Zie ook de inv.nrs. 2 en 3.

organisatie der grondvergaderingen zullen van alle de plaatselijke besturen in de hun aangewezen gewesten eene lijst der apparente Stemgerechtigdens in de respective gemeente requireeren.’ Vervolgens somde de instructie de artikelen over het stemrecht op, die rechtstreeks waren ontleend aan het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling*. Burgers die niet voldeden aan die eisen, mochten de plaatselijke besturen niet op de lijst plaatsen. Dat gold ook voor de groep personen die wel aan de eisen voldeden, maar waren uitgesloten omdat zij nooit aan grondvergaderingen hadden deelgenomen. Terwijl in de voorbereiding van de zuivering binnen de Constituerende Vergadering nog het accent was gelegd op het tijdelijk karakter van deze maatregel, kwamen de woorden voor ‘deze ene keer’ in de instructie niet meer voor. Dat zou grote gevolgen hebben: burgers die uitgesloten werden van deelname aan het referendum omdat zij nooit grondvergaderingen hadden bezocht, dachten definitief uitgesloten te zijn van het verkrijgen van stemrecht, een belangrijke voorwaarde voor het behoud van ambten en bedieningen.

Daarna kwam het artikel waarover veel beroering zou ontstaan: ‘commissarissen zullen zich nauwkeurig informeerden naar de Perzoonen op die lijsten geplaatst, en alle zodanige roijjeeren, die hun na genoegzaame informatie gebleeken zijn, aanhangers te zijn van het Stadhoudelijk of Bondgenootschappelijk Bestuur, of die in ’t gemeen de orde van zaaken, door de Revolutie van den 22 Januari gevestigd, niet zijn toegedaan en tevens allen die zich zonder voldoende Redenen aan den dienst des Vaderlands onttrekken’. Dit artikel week af van de formulering in het *decreet van 10 maart*: het woordje ‘openbare’ was weggelaten bij de precisering van aanhangers die moesten worden uitgesloten. Aanhanger of openbaar aanhanger, dat maakte verschil. Een openbare aanhanger was een burger die zich in woord en geschrift, in het publieke debat voorstander had getoond van een andere politieke orde. Door weglating van dit woord kon de zuivering ook betrekking hebben op burgers die zich nooit publiekelijk hadden geuit. Plaatselijke vetes en lokale politieke conflicten konden hierdoor onder de vlag van zuivering worden beslecht. En de ‘tegenwoordige orde van zaken’ werd aangescherpt tot voorstanders van de maatregelen die sinds 22 januari 1798 waren genomen. Het Uitvoerend Bewind formuleerde de uitsluitingsgronden daarmee scherper dan in het *decreet van 10 maart* door de Constituerende Vergadering was vastgelegd.

De agenten dienden aan plaatselijke besturen lijsten met *apparente* stemgerechtigden op te vragen, die na te kijken en zich over de samenstelling te laten informeren. De gereviseerde lijsten kregen de plaatselijke besturen terug met de opdracht om de toegelaten burgers te ontbieden. Zij dienden de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen en

daaronder een handtekening te plaatsen: ‘De Plaatselyke Bestuuren zullen vervolgens al die Personen, dezelve Verklaring in een voor elke Plaats byzonder aangelegd Boek, met hunne Naamteekening doen bekrachtigen’.³⁶ De ingeschreven burgers kregen vervolgens een bewijs van toelating tot de grondvergaderingen van 23 april.

Ten slotte dienden de agenten in een verslag verantwoording af te leggen aan het Uitvoerend Bewind over hun activiteiten, een opdracht die ook gold voor de agenten die waren benoemd door het intermediaire administratieve bestuur van Holland. De meeste commissarissen, die zichzelf al snel presenteerden als agenten, deed inderdaad in de maanden april en mei verslag van hun moeizame, niet altijd als eervol gevoelde taak.³⁷

Deze instructie was overigens niet geheim en verscheen in kranten en werd door de agenten zelf of door provinciale of plaatselijke besturen als circulaire rondgestuurd.³⁸ In de Hollandse steden werden de namen van de benoemde agenten door het stadsbestuur gepubliceerd (zie afbeelding 38).³⁹

Naast deze instructie nam het Uitvoerend Bewind aanvullende besluiten die van invloed zijn geweest op het werk van de zuiveringsagenten. Op 21 maart werden zij gesommeerd om binnen veertien dagen klaar te zijn met hun werkzaamheden, dat wil zeggen op 4 april.⁴⁰ Een onhaalbare zaak, zeker omdat nog meer besluiten volgden. Op 23 maart informeerde het Uitvoerend Bewind de agenten over een misslag in hun instructie: het leeftijds criterium voor het stemrecht was niet 22 jaar, maar 20 jaar, zoals in het *Ontwerp van*

³⁶ *Instructie* voor de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen, artikel 8.

³⁷ Het begrip ‘commissaris’ lijkt rechtstreeks overgenomen te zijn van de suggesties van Delacroix, gedaan in de conferentie van 8 maart. Daar had hij voorgesteld om de commissarissen te laten benoemen door het Uitvoerend Bewind en daar verantwoording te laten afleggen. In de oorspronkelijke tekst was de zuivering opgedragen aan personen (in de regel leden van de provinciale Intermediaire Administratieve Besturen) die de plaatselijke besturen hadden gereorganiseerd. Artikel 6: ‘dat gemelde Commissarissen, als zynde verantwoordlyk voor dit hun bedryf, zullen gehouden zyn, den aan hun opgedraagen last met de meeste nauwkeurigheid uit te voeren, volgens een byzondere Instructie, door het Uitvoerend Bewind voor hun ten dien einde te vervaardigen, en van hunne verrichtingen aan hetzelfde een gedetailleerd verslag te geeven’. Een ‘commissaris’ is een persoon uit een bestuur die een bepaalde opdracht krijgt en daarover verantwoording aflegt aan zijn medebestuurders. Een ‘agent’ is een persoon die van een bestuur, waaraan hij hiërarchisch ondergeschikt is, een bepaalde opdracht krijgt en aan zijn opdrachtgever verantwoording aflegt.

³⁸ Zie bijvoorbeeld de *Leeuwarder Courant* no. 2382 van 24 maart 1798. *Binnenlandsche Bataafsche Courant* 20 maart 1798 no 5. *Rotterdamsche Courant* 24 maart 1798 no 36. *Bosche Vaderlandsche Courant*, 23 maart no. 24; *Goudasche Courant*, 21 maart 1798 no. 35.

³⁹ SA Amsterdam. Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur*, inv.nr. 353 *Notificatie* van de administratieve municipaliteit van Amsterdam, 11 april 1798. RA Dordrecht, Archief *Stadsbesturen 1795-1814*, inv.nr. 33e, 34c notulen, april 1798, hierin: *Bekendmaking* van 10 april 1798: benoeming van drie burgers tot zuivering van de grondvergaderingen.

⁴⁰ NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 186 Friesland: Afschrift in het brievenboek van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Friesland.

Staatsregeling was vastgelegd.⁴¹ Op 30 maart kregen de agenten opdracht om de aartspriesters en vicarissen van het rooms-katholieke kerkgenootschap te ontbieden ‘en alle dezelve voor te houden de noodzakelijkheid der aanneeming van het Plan van Constitutie [...] en om tevens de zelve serieuslyk aan te maanen, om alle hunne invloed op hunne Leeden te gebruiken, ten einde dezelve Constitutie door hun niet worden verworpen op grond van de bepaling bij dezelve Constitutie, dat de Leeraars van het zoogenaamd Hervormd Kerkgenootschap noch drie jaaren na de aanneeming van het Plan van Staatsregeling uit ’s lands kas zullen worden betaald.’⁴² Deze vertrouwelijke circulaire om de belangrijkste kerkelijke autoriteiten van het katholieke kerkgenootschap te ontbieden, was blijkbaar een reactie op geruchten als zouden katholieken tegenstemmen, nu predikanten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap hun wedde conform het *Ontwerp van Staatsregeling* voorlopig van overheden bleven ontvangen, daar waar dat formeel gebruikelijk was.

Op 30 maart ontvingen de agenten nog een besluit ‘dat burgers die zich tot het draagen der wapenen onwillig hebben verklaard, en niet vallen in de termen van het Reglement volgens welke zij van de betaling der driedubbele contributie zyn gelibereerd niet in de grondvergaderingen mochten worden toegelaten.’⁴³ De Nationale Vergadering had op 13 september 1796 een plan goedgekeurd dat betrekking had op de organisatie van de burgerbewapening waarbij in principe alle mannen tussen 18 jaar en 45 jaar diensten moesten verrichten in de plaatselijke Gewapende Burgermacht. Diegenen die daarvan waren vrijgesteld dienden als persoonlijke bijdrage een contributie te betalen ter bestrijding van de kosten. Mannen die niet voldeden aan (ruime) criteria voor vrijstelling, weigerden deel te nemen of weigerden de voorgeschreven verklaring af te leggen, kregen een driedubbel contributiebedrag opgelegd.⁴⁴ Waarschijnlijk zijn doopsgezinden die al sinds de zestiende

⁴¹ Besluit van het Uitvoerend Bewind van 23 maart 1798. Afschrift in het brievenboek van de agenten tot zuivering van de grondvergadering in Friesland. Het onjuiste gegeven over de leeftijdsgrens is overgenomen in de *Jaarboeken van de Bataafsche Republiek 1798*.

⁴² De aartspriesters waren aangewezen leidinggevend van de kring van pastoors in hun regio. Hun rol kan vergeleken worden met die van deken in de moderne tijd.

⁴³ Brief van het Uitvoerend Bewind aan de Constituerende Vergadering van 28 maart. *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 3 Maart 1798, 29 maart 632-633. Besluit van het Uitvoerend Bewind van 30 maart, met publicatie.

⁴⁴ De plaatselijke Gewapende Burgermacht was een voortzetting van de stedelijke schutterijen. Met het besluit van 22 september 1796 had de Nationale Vergadering geprobeerd een landelijke organisatie op te richten. Dat plan was in 1798 nog niet in alle provincies van de grond gekomen en zou vervolgens onder de nieuwe constitutie worden aangepakt. De verplichte dienstneming door mannen in deze plaatselijke Gewapende Burgermacht was een voorloper van de dienstplicht in een nationaal leger en was een voortzetting van de oude schuttersplicht. In principe waren alle mannen tussen de 18 en 45 jaar verplicht te dienen. Volgens hoofdstuk II, artikel 16 dienden alle mannen die verplicht en gekeurd waren voor de dienst een verklaring en gelofte af te leggen, die zij dienden te ondertekenen in een speciaal aangelegd register. ‘Ik verclare te erkennen de Oppermagt des Nederlandschen Volks. ik beloove deszalfs Vrijheid en Onafhangelijkheid te zullen beshermen,

eeuw om principiële redenen elke vorm van bewapening verwierpen, door deze maatregel het meest geraakt.

Na de benoeming van de zuiveringsagenten en de vaststelling van hun instructie met aanvullende opdrachten, stond het Uitvoerend Bewind voor de taak om de stemming te organiseren bij leger en marine. De besluiten daarover werden voorbereid door de agenten (ministers) van Oorlog en Marine.⁴⁵ Het Uitvoerend Bewind stelde op basis van hun voorstellen een procedure vast die afweek van de gewone gang van zaken in grondvergaderingen, maar prima paste in een militaire organisatie. De commandanten dienden de tekst van het *Ontwerp van Staatsregeling* aan hun manschappen te laten voorlezen en ‘wegens de weinige bedrevenheid van den gemeenen Soldaat in het schrijven, de stemmen bij plaatselijke afscheiding op te nemen’ en daarvan lijsten te maken. De twee agenten kregen vervolgens de opdracht om de organisatie van het referendum binnen de twee krijgsmachtdelen nader uit te werken.

Voordat het Uitvoerend Bewind kon beginnen met de verspreiding van het *Ontwerp van Staatsregeling* hadden zij aldus alle noodzakelijke maatregelen genomen om een ‘vrije uitspraak tot aanneming’ te verzekeren.

§ 3 Opnieuw een grondwet drukken en verspreiden

In de *proclamatie* van 23/27 maart had de Constituerende Vergadering maandag 23 april aangewezen als dag van stemming met één belangrijke randvoorwaarde: vijftien dagen na de landelijke verspreiding van het *Ontwerp van Staatsregeling*. Onmiddellijk na aanvaarding van het ontwerp van grondwet door de Constituerende Vergadering diende de definitieve tekst te worden gedrukt en verspreid, zodat het boekje in de hele Bataafse Republiek op hetzelfde

de wetten te zullen eerbiedigen en handhaven, de geconstitueerde Machten te zullen gehoorzamen, de bevelen van alle die in den Wapendienst boven my gesteld zyn, te zulen nakomen, en my naar de Reglementen op de Burgerbewapening gegeven of nog te geeven, stiptelyk te zullen gedragen. *Dit belove ik op myn Burgertrouw.* In hoofdstuk II, artikel 17 krijgen burgers een boete van een driedubbele contributie opgelegd als zij deze verklaring niet wensen af te leggen: ‘Hy, die tot den Wapendienst bevoegt geoordeeld zynde, de verklaring en belofte, hier boven gemeld, weigerd af te leggen, zal niet tot den Burgerlyken Wapendienst worden toegelaten, maar op eene Jaarlyksche contributie worden gesteld, en wel het drie dubbeld van ’t geen hy anders zouden hebben moeten betalem.’ Zie: *Reglement voor de Bataafsche Gewapende Burgermacht, vastgesteld door de Nationale Vergadering*, 13 september 1796.

⁴⁵ NA Den Haag. Archief *Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 12, Decreet van het Uitvoerend Bewind van 29 maart 1798. Inv.nr. 14- 15 Brieven van de Agent van Marine van 28 maart 1798; inv.nr. 17 Brief van de agent van Oorlog van 27 maart 1798.

tijdstip verkrijgbaar zou zijn.⁴⁶ Het *Ontwerp van Staatsregeling* moest dus vóór zondag 8 april algemeen verspreid en te koop zijn.⁴⁷

Op 10 april 1798 bracht C. Plaat, directeur van 's-landsdrukkerij, verslag uit aan de commissarissen uit de Constituerende Vergadering, die toezicht hielden op de drukkerij, waaruit blijkt dat aan die voorwaarde was voldaan:

'Medeburgers,

De verzending van het ontwerp van Staatsregeling is voorl. Week geheel afgelopen, en zijn daarvan verzonden als volgt:

Aan de gewesten voor de grondvergaderingen	3.772 exx
Nog voor Buuren en Culemborg	90 exx
Voor 't Platteland	2.025 exx
Aan departementen van oorlog	400 exx
Aan departementen van marine	150 exx
Aan de Commissie tot de Dr.[ukkerij] op div. Tijden	312 exx
Aan de Repraesentanten Konijnenburg, Lokhorst en Floh	18 exx
Aan Uitv.[oerend] Bewind	12 exx
Op heden nog voor Bataafsch Brabant	200 exx
	6.979 exx
Tot heden waaren aan Boekverkoopers verzonden	17.425 exx
En uit de winkel zo aan Particulieren als aan Boekverkoopers verkocht	336 exx
	24.740 exx

Nog hebbe 't genoeg uw te berichten, dat ik reeds van de meeste en verafgelegenste plaatsen bericht ontfangen hebbe (als uit Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht) dat de uitgevers de exemplaren te behoorlijker tijd ontfangen als op den 5, 6, en 7 deezer. Dus, Burgers commissarissen, vertrouw ik deeze zaak die mij moeite en zorge genoeg gebaart heeft, na uw genoeg te zullen hebben gedirigeert.⁴⁸

⁴⁶ *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart 1798, 10 maart, 200: 'Dat, op den vijftiende dag na deeze nauwkeurige en algemeene verspreiding, de grondvergaderingen door de gantsche Republiek zullen zamenkomen, om uitspraak te doen over hetzelfde Ontwerp.'

⁴⁷ *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart 1798, 23 maart, 540.

⁴⁸ Afgedrukt in: Schneider *Voorgeschiedenis Landsdrukkerij*, 137; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*, 447. NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*: inv.nr. 498, hierin de originele brief. Plaat deelde in de brief verder mee dat hij aan een nieuwe drukgang was begonnen, omdat boekverkopers 2.200 exemplaren hadden nabesteld.

Er verschenen advertenties in kranten met de aankondiging dat de boekjes bij de winkel van 's-landsdrukkerij in Den Haag besteld konden worden en met de dag waarop plaatselijke boekhandelaren het *Ontwerp van Staatsregeling* te koop aanboden.⁴⁹

Het drukken van een oplage van 25.000 exemplaren in twee weken was voor achttiende-eeuwse begrippen ongekend. In de loop van februari 1798 begonnen de typografen aan het zetwerk van de gereedgekomen hoofdstukken. Na aanbidding van het manuscript op 6 maart maakten zettters, drukkers en correctoren van 's-landsdrukkerij de tekst klaar voor de leden van de Constituerende Vergadering.⁵⁰ De representanten kregen op maandag 12 maart een gedrukte tekst ter voorbereiding van de beraadslagingen.⁵¹ Na aanvaarding van het *Ontwerp van Staatsregeling* op zaterdagavond 17 maart verwerkten de typografen tientallen tekstwijzigingen. Op 18 of 19 maart begon het drukken van de definitieve tekst.

Het gedrukte exemplaar dat de geïnteresseerde burger in april 1798 in handen kreeg, had een octavo formaat van 128 pagina's, was ingenaaid en had geen band.⁵² Het drukken van een oplage van duizenden exemplaren vroeg om een grote inspanning. Uit een taxatierapport dat is opgemaakt kort na het afronden van de drukopdracht had 's-landsdrukkerij de beschikking had over acht drukpersen, wat overeenkomt met het aantal van zestien drukkers dat periodiek voorkomt in de weeklijsten van uitbetaalde lonen.⁵³ Door de ambachtelijke

⁴⁹ In kranten werd de verkoop aangekondigd: zie de *Rotterdamsche Courant* no. 41 van 5 april 1798. *Leydsche Courant* van 6 april no. 42 bevat een mededeling die de verkoop aankondigt vanaf 8 april tegen 5½ stuiver per stuk. De *Leydsche Courant* van 9 april no. 43 bevat de mededeling dat het ontwerp te koop is bij de boekhandel. De *Oprechte Haarlemse Courant* van 5 april no. 41 bevat een mededeling die de verkoop aankondigt vanaf 8 april bij 's-landsdrukkerij. De *Goudasche Courant* van 4 april no. 41 kondigt de verkoop aan op donderdag 5 april. Idem de *Utrechtse Courant* van 9 april no. 43. De *Groninger Courant* no. 30 van 6 april kondigt de verkoop op heden vrijdag 6 april bij P. Doekema. In no. 31 van dinsdag 10 april staat opnieuw de advertentie met de mededeling dat andere boekhandelaren hun exemplaren daar kunnen verkrijgen. De *Friesche Courant* no. 43 van 10 april meldt dat de staatsregeling te koop is bij boekhandelaren in Leeuwarden, Sneek, Harlingen en Franeker. *Amsterdamsche Courant* van 10 april no. 43; de *Middelburgsche Courant* no. 46 van 10 april 1798 kondigt de verkoop aan vanaf 10 april, 3 uur in de namiddag. Eveneens in Vlissingen, Zierikzee en Goes voor zes stuivers.

⁵⁰ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, I, LIX.

⁵¹ De gedrukte tekst van het ontwerp van de (derde) constitutiecommissie is zeer zeldzaam. De tekst is afgedrukt in De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 105-162, afkomstig uit de collectie Gogel aanwezig in het Nationaal Archief. Eén exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van de Universiteit Leiden: Bibliotheca Thysiana / Pamfletten, signatuur 17612. Er zijn 160 exemplaren gedrukt voor de conventieleden: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*: inv.nr. 499 Generale Rekeningen der Hollandse drukker wegens voor het Gemeene Land gedrukte stukken, Rekening maart 1798: opdrachtnummer: 207.

⁵² Met dank aan Henk van de Ven, boekbinder en restaurator bij het Gemeentearchief Venlo, die mij geholpen heeft met de boektechnische analyse van het drukwerk van de *Staatsregeling*. Wie een oplage wilde realiseren van 25.000 exemplaren in dit formaat moest 200.000 vel papier aan twee zijden bedrukken. Om een boekje van dergelijke omvang te drukken, waren acht vellen papier nodig, met op ieder vel de mogelijkheid voor zestien pagina's gedrukte tekst: acht pagina's aan de ene en acht aan de andere zijde van het vel papier.

⁵³ Schneider, *Voorgeschiedenis Landsdrukkerij*, 139-142. *Decreten Constituerende Vergadering*, Deel 4 April: 24 april, 501-510: Rapport met een taxatie van het gebouw en de inventaris. De drukkerij had twee nieuwe persen, twee persen overgenomen van de vorige statendrukker, een kleine pers en drie persen die door directeur Plaat waren meegenomen van zijn vorige drukkerij. In NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges* 1796-1810,

manier van werken en de vele handelingen die de drukkers moesten verrichten, was sprake van een arbeidsproces dat voortdurend werd onderbroken. Twee drukkers per pers wisselden elkaar ook nog eens op vaste tijden af of na een afgesproken aantal afgewerkte vellen papier. Het drukken in een werkplaats was zware lichamelijke arbeid. Onder leiding van meesterknecht Margadant moet in de drukkerij aan het Binnenhof bijna dag en nacht zijn gewerkt. Technisch en organisatorisch bleek het desalniettemin mogelijk om in kort tijdsbestek 25.000 exemplaren te drukken en klaar te maken voor verspreiding.⁵⁴

Het verschil met de zomer van 1797 was evident: de drukkerij had toen tussen 1 juni en 31 juli 1797 ongeveer acht weken om 24.000 exemplaren in drie gangen te drukken, onderbroken door de last om het *Ontwerp van Constitutie* ook af te drukken als aanplakbiljet. Aangetekend dient te worden dat het *Ontwerp van Staatsregeling* met 118 pagina's wel dunner was dan het *Ontwerp van Constitutie* met 196 bladzijden.

De verspreiding kon op maandag 2 april 1798 beginnen, nadat de drukkerij 7.000 constitutieteksten had afgeleverd aan de griffie van het Uitvoerend Bewind: circa 3.800 exemplaren voor elke grondvergadering, 2.000 extra boekjes voor de terinzagelegging op het platteland en ruim 500 exemplaren die waren bestemd voor leger en marine; de rest was bedoeld voor leden van de Constituerende Vergadering, het Uitvoerend Bewind en hoge ambtenaren. Begeleid door een circulaire zond het Uitvoerend Bewind pakketten met constitutieteksten naar de intermediaire administratieve besturen met de opdracht deze door te sturen naar de plaatselijke besturen. Voor elke grondvergadering werd één exemplaar ter beschikking gesteld.⁵⁵ Alle besturen kregen extra exemplaren om die naar eigen inzicht op het platteland te verspreiden en ter inzage te leggen, omdat daar krantenverkopers en boekhandelaars ontbraken.

Anders dan in 1797 was in 1798 geen sprake van enige provinciale besluitvorming over al of niet publiceren en afficheren. De verzending en verspreiding waren administratieve handelingen geworden, waarbij provinciebesturen inderdaad als intermediair fungeerden.

inv.nr. 500 bevinden zich weeklijsten van uitgaven met daarin de 'knechtslonen'. De drukkerij had 8 zettters, 16 drukkers en 6 winkelbedienden in vaste dienst.

⁵⁴ Hoe hoog kon de oplage per dag zijn geweest, die met deze (houten) drukpers kon worden gerealiseerd? Specialisten op het terrein van het boekdrukken hebben geprobeerd een antwoord te formuleren. Steinberg veronderstelt ongeveer 250 vel per uur. Stijnman gaat uit van circa 200 vel per uur en circa 2.500 eenzijdig bedrukte vellen bij een werkdag van 12 uur. Janssen durft bij de toelichting die hij geeft bij de heruitgave van David Wardenaars *Beschrijving der boekdrukkunst (1801)* geen definitieve uitspraken te doen: Janssen. *Beschrijving der boekdrukkunst*, 88-89, 184.

⁵⁵ BHIC Den Bosch, Archief *Bestuursarchieven 1795-1814*, inv.nr. 103: Notulen van 6 april: op 5 april één exemplaar verstuurd per grondvergadering. Het aantal was echter niet toereikend. Het Brabantse bestuur was zo ruimhartig om tevens één boekje ter beschikking te stellen aan het plaatselijke bestuur, zodat men 200 boekjes tekort kwam, die echter zonder morren vanuit Den Haag werden nagestuurd.

De wijze van bekendmaking wijzigde eveneens grondig. De gratis toegezonden boekjes, één per grondvergadering, waren in principe bedoeld voor terinzagelegging op 23 april. Bladen met constitutieteksten om aan te plakken en voor te lezen werden niet geleverd. Plaatselijke aanplakbiljetten over terinzagelegging in herbergen en kerken werden overigens nog steeds gedrukt, onder andere in Leiden, Schiedam, Delft, Dordrecht, Den Bosch, Steenwijk en Nieuwer-Amstel (Amstelveen) (zie afbeeldingen 39, 40, 41, 42 en 43).⁵⁶ In Amsterdam lag het *Ontwerp van Staatsregeling* ter lezing in de vergaderlokalen van de 85 stedelijke grondvergaderingen.⁵⁷ In Tilburg in de lokalen van de 17 grondvergaderingen.⁵⁸ In Wisch, gelegen in de Achterhoek, maakte de secretaris een aantekening die de publicatie op het platteland aldaar typeerde: ‘Op 15 april te Sillewolde in beyde kerken nog doen aflesen, dat eene Proclamatie van de N.V. over de stemminge, en ook een ontwerp van staatsregeling er voor een ieder ter lesinge was liggende bij den schoolm[eeste]r. J. Noy en dat ook een ontwerp aan de rotmeesters in de boerschap Sillewolde hier toe was uitgereijkt’.⁵⁹ De rotmeesters zullen het *Ontwerp van Staatsregeling* naar oude gewoonte onder de boeren hebben laten circuleren.

De intermediaire administratieve besturen stimuleerden terinzagelegging in circulaires aan plaatselijke besturen. Feitelijk waren echter te weinig boekjes voorhanden om breed uit te pakken, of de besturen moesten extra exemplaren uit eigen zak betalen. Een burger die daadwerkelijk kennis wilde nemen van het *Ontwerp van Staatsregeling* moest zijn buidel trekken en tegen betaling van 5½ stuiver een boekje aanschaffen.

De uitgevers van ‘publieke nieuwspapieren’ zaten ondertussen niet stil.⁶⁰ De *Haagsche Courant* van A.D. de Groot, met uitstekende contacten op het Binnenhof, begon onmiddellijk met de publicatie van de volledige tekst van het *Ontwerp van Staatsregeling* in

⁵⁶ GA Schiedam. Archief *Stadsbestuur Schiedam 1795-1803*, inv.nr. 2838, hierin *Publicatie* van de municipaliteit van de stad Schiedam van 16 april 1798. Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief *stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 815, hierin: *Publicatie* van de municipaliteit van Den Bosch van 7 april 1798. SA Amsterdam, Archief *Ambacht Nieuwer-Amstel (Amstelveen)*, inv.nr. 89, hierin *Notificatie* van de administratieve municipaliteit ter Nieuwer-Amstel, vastgesteld 12 april, gepubliceerd 16 april 1798.

⁵⁷ Amsterdam: advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 19 april 1798 no. 47. Van dinsdag 17 tot 22 april. Van 8 tot 11 uur en van 3 tot 7 uur ‘wordende echter een ieder uitdruklyk gewaarschuwd, om zorg te draagen dat hetzelfde Exemplaar niet vermist noch verloren worde, ten einde daarvan op gem. dag het noodige gebruik te kunnen maaken’ dd 16 april 1798. Idem in de *Amsterdamsche Courant* van 17 april 1798 no. 46. Zie ook *Dagblad der vergaderingen van de administratieve municipaliteit van Amsterdam*, 15 maart-16 juni, eerste deel: 16 april 1798: 179.

⁵⁸ RA Tilburg. Archief *dorpsbestuur Tilburg*: inv.nr. 1079.4 Notulen 7 april: 17 exemplaren ontvangen die ter inzage worden gelegd. Notulen 16 april. Er zijn nog 9 exemplaren voor de grondvergaderingen van 23 april. Men verzoekt om 8 nieuwe exemplaren. Blijkbaar is een aantal verdwenen.

⁵⁹ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers Doetinchem. Archief *Oud-archief Wisch 1419-1817*, inv.nr. 984.

⁶⁰ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, I, LXV.

een serie ‘extra-couranten’. De eerste bijlage verscheen bij de krant van maandag 19 maart en de laatste op woensdag 28 maart. De publicatie was bijzonder; tot dat moment had de politiek geïnteresseerde burger geen kennis kunnen krijgen van de inhoud van de nieuwe grondwet.⁶¹ Ook de *Groninger Courant* en de *Friesche Courant* drukten het ontwerp van grondwet af als bijlagen in zogenoemde ‘Extra-couranten’.⁶² Van Schelle en comp., de particuliere uitgevers van het *Dagverhaal*, publiceerden vanaf 5 april de volledige tekst in de parlementaire handelingen, zodat zij hun blazen konden oppoetsen na de beperking die de journalisten van het *Dagverhaal* was opgelegd.⁶³ Op 6 maart was bij de aanbieding van *Ontwerp van Staatsregeling* de tekst niet in de vergadering voorgelezen. In het *Dagverhaal* kregen de journalisten zo geen gelegenheid om de tekst te publiceren. Blijkbaar mocht dat ook niet in de openbare zitting van zaterdagmiddag 17 maart, hoewel het *Ontwerp van Staatsregeling* hoofdstuk voor hoofdstuk werd voorgelezen door de secretarissen van de vergadering.⁶⁴ Of had uitgever Stuerman het te druk met zijn nieuwe project om in nauwe samenwerking met Wybo Fijnje de eerste semi-staatscourant uit te geven, onder de titel *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, waarvan het eerste exemplaar op 13 maart 1798 van de pers kwam?

De Amsterdamse uitgever Johannes Allart en de uitgevers Blussé in Dordrecht brachten niet-geautoriseerde uitgaven van het *Ontwerp van Staatsregeling* op de markt.⁶⁵ ‘Het

⁶¹ *Haagsche Courant, Extra-courant*; Maandag 19 maart; Eerste vervolg, dinsdag 20 maart 1798; Tweede vervolg, donderdag 22 maart 1798; Derde vervolg, zaterdag 24 maart 1798; Vierde vervolg maandag 26 maart; Laatste vervolg, woensdag 28 maart. *Collectie Haagsche Courant* in Haags Gemeentearchief in de verzameling ‘s Gravenhaagsche Courant. De verzameling in het Gemeentearchief is compleet. De collectie *Haagsche Courant* in de Koninklijke Bibliotheek op microfilm is niet volledig en bevat deze extra-couranten niet. Deze zijn ook niet gedigitaliseerd.

⁶² *Groninger Courant* no. 28 van vrijdag 30 maart: Plan constitutie of Staatsregeling wordt te koop aangeboden. Ook in Groningen verkrijgbaar als extra-courant. Er zijn zes extra-couranten gedrukt, waarvan het laatste deel uitkomt op woensdag 4 april. Voor 6 stuivers te bekomen, ingenaaid 8 stuivers. *Friesche Courant* no. 36 zaterdag 24 maart, no. 37 dinsdag 27 maart, no. 38 donderdag 29 maart, no. 39 zaterdag 31 maart, met als bijlage een extra-ordinaire courant met het vervolg en het slot. Die krant liet buitenlandse berichtgeving achterwege om plaats in te ruimen.

⁶³ *Dagverhaal* IX, nr. 895 (29 maart 1798), 298-304; nr. 896 (29 maart 1798), 306-312; nr. 897 (30 maart 1798), 314-320; nr. 898 (30 maart 1798), 326-332; nr. 899 (30 maart 1798), 334-340; nr. 900 (30 maart 1798), 346-348. Omdat de publicatie van de zittingsverslagen van het parlementaire debat ongeveer een week achterliep op de daadwerkelijk gehouden zittingen, zijn deze nummers van 5 tot 7 april gepubliceerd (zie o.a. het beknopte verslag van de vergadering van 4 april in nr. 893; 5 april in nr. 894; 6 april in nr. 900). Dat betekent dat de tekst is gepubliceerd nadat de landsdrukkerij klaar was met drukken en verspreiden. Ik ben het niet eens met de opmerking van De Gou over de publicatie op 29 en 30 maart door de redactie van het *Dagverhaal*, omdat de landdrukkerij niet zou hebben kunnen voldoen aan de gevraagde spoed. Zie: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* I, LXV.

⁶⁴ Dat de tekst hoofdstuk voor hoofdstuk is voorgelezen, bediscussieerd en vastgesteld, blijkt uit het verslag in de *Utrechtsche Courant* no. 35 van 21 maart 1798, die ook een korte samenvatting geeft van de inhoud. Zie ook de *Leydsche Courant* no. 34 van maandag 19 maart. De tekst is afwisselend door de secretarissen voorgelezen.

⁶⁵ Zie voor een exemplaar uitgegeven door Allart: Universiteitsbibliotheek Leiden en Universiteitsbibliotheek Utrecht. Zie voor een exemplaar uitgegeven door Blussé: Koninklijke Bibliotheek Den Haag. Het zijn drukken in duodecimo formaat, een papiermaat kleiner dan het octavo formaat van de landsdrukkerij. De uitgeverij Vantilt

formaat is zoo ingerigt, dat het een gemakkelijk zakboekje is', aldus de advertentietekst.⁶⁶ Deze boekdrukkers en -handelaren wilden blijkbaar profiteren van de grote publieke belangstelling.⁶⁷ De Utrechtse drukker Van der Schroeff publiceerde een uittreksel.⁶⁸ De Leidse firma van school- en kinderboeken D. Mortier en zonen dacht mee te kunnen profiteren. De uitgever publiceerde de volledige tekst van de preambule van het *Ontwerp van Staatsregeling* met daarin de (democratische) grondrechten, zonder enige toelichting, en plaatste op de titelpagina de tekst: 'Een schoolboek voor de Vaderlandsche Jeugd'.⁶⁹ Dat paste wel bij het fonds van deze uitgeverij, die in 1795 de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger als schoolboekje had uitgegeven.

De activiteiten van uitgevers in maart en april 1798 zijn opvallend. Immers, in de zomer van 1797 drukte geen enkele krant de volledige tekst van het *Ontwerp van Constitutie* af en publiceerden uitgevers en boekhandelaars geen boekjes met niet-geautoriseerde teksten. Het publiek was in 1797 blijkbaar voldoende bediend door de verslaglegging van het debat in kranten, in het *Dagverhaal* en door de publicatie van het *Ontwerp van Constitutie* door de landsdrukkerij. Was het geïnteresseerde publiek in de lente van 1798 in gespannen afwachting van het resultaat dat in Den Haag achter gesloten en half open deuren was bereikt? Schatten uitgevers en boekhandelaars in dat zij daarvan konden profiteren?

Het geïnteresseerde publiek kon de tekst zoals gezegd voor 5½ stuiver in de boekwinkel aanschaffen, of een geautoriseerde tekst van de landsdrukkerij of een (duurdere) niet-geautoriseerde uitgave van courantiërs of uitgevers. De belangstelling bleef in ieder geval onverminderd groot, zeker als de oplage van dit *Ontwerp van Staatsregeling* in 1798 wordt vergeleken met die van het *Ontwerp van Constitutie* in 1797.

Het boekje met het *Ontwerp van Staatsregeling* lag echter (spaarzaam) ter inzage en moest door geïnteresseerde burgers worden gekocht. Een groot verschil in vergelijking met de zomer van 1797, maar uiting van een bewuste informatiepolitiek vormgegeven door Wybo

in Nijmegen heeft in 2005 een heruitgave verzorgd van de staatsregeling van 1798 met een toelichting van Joost Rosendaal. Zij maakten daarbij gebruik van een niet geautoriseerde uitgave door de drukkerij Van Blussé & comp. uit Dordrecht. Zie het afgebeelde titelblad op pagina 51. Deze uitgaven waren duurder dan die van de landsdrukkerij. De uitgave uit Dordrecht van 8 stuivers wordt al aangekondigd in de *Leydsche Courant* no. 42 van 6 april 1798, die van Allart in de *Leydsche Courant* no. 43 van 9 april 1798.

⁶⁶ *Rotterdamsche Courant* no. 41 van 5 april 1798; idem no. 44 van 12 april 1798.

⁶⁷ Schriks, *Het kopijrecht*, 453-457.

⁶⁸ *Kort Uittreksel uit de ontworpen acte van staatsregeling voor het Bataafsche Volk*. Utrecht: J. van der Schroeff. Het uittreksel was gemaakt door P. Linthorst en werd vanaf woensdagmiddag 4 april te koop aangeboden. In de *Utrechtsche Courant* staan advertenties in no. 41, 42, 44, 47 en 48.

⁶⁹ *De algemeene beginselen der staatsregeling van het Bataafsche volk (Een schoolboek voor de vaderlandsche jeugd)*. Leiden, D. du Mortier en zoon, 1798: UB Utrecht: Br. CCLXXXVI*7 (collectie Kloosterboer).

Fynje, oud-journalist en één van de vijf leden van het Uitvoerend Bewind. Het informeren van burgers maar het verhinderen van publieke debatten, waren daarvan onderdeel.

Kon in 1797 gesproken worden van campagnekoorts om burgers te overtuigen voor of tegen het *Ontwerp van Constitutie* te stemmen, daar was in de korte periode van 8 tot 23 april 1798 geen sprake van. De ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten waren gesloten; feitelijk waren alle sociëteiten met politieke ambities sinds 18 februari 1798 aan banden gelegd. In de korte periode tussen verspreiding van het *Ontwerp van Staatsregeling* en het referendum van 23 april was het onmogelijk of werd het ook onmogelijk gemaakt om campagne te voeren. Toen de voorzitter van de Utrechtse sociëteit van ‘één en ondeelbaarheid’ melding maakte van een bijeenkomst van sociëteiten in Amsterdam, werd die bijeenkomst met groot wantrouwen gevolgd en eveneens feitelijk onmogelijk gemaakt.⁷⁰

De weekbladen *De Democraten* en *De Republikein* bestonden niet meer, omdat de belangrijkste redacteurs in Den Haag in het politieke circuit terecht waren gekomen: Gogel was agent (minister) van Financiën geworden, Konijnenburg en Ockerse waren leden van de tweede en derde constitutiecommissie en fungeerden in april als vooraanstaande representanten in de Constituerende Vergadering. Jan Greeven, redacteur van de *Nationaale Bataafsche Courant*, trouw aanhanger van de beweging van 22 januari, was aanvankelijk benoemd als zuiveringsagent voor Utrecht, maar hij accepteerde zijn benoeming niet.⁷¹ Zijn blad bleef bestaan, maar besteedde geen enkele aandacht aan het nieuwe ontwerp van grondwet. Wat dit weekblad en de andere *Bataafsche* en *Nationale Couranten* deden, was zich richten op beampten door lijsten te publiceren van wie Oranjegezind zou zijn, in het bijzonder in Amsterdam.⁷² De radicale Bataafse en nationale pers lijkt te zijn ingeschakeld in een intimidatiecampagne die zich vooral richtte tegen vermeende Oranjegezinde ambtenaren.

⁷⁰ Colenbrander, *Gedenkstukken* II, 763, nr. 622, Butot aan Fijnje, 26 maart 1798. Idem. De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 439, nr. 144. Vrijheid van vereniging en vergadering stond niet de grondrechten catalogi van de achttiende eeuw. Men moest eigenlijk helemaal niets hebben van clubs en sociëteiten die zich bemoeiden met politiek. Niet alleen de gemeenbestgezinde sociëteiten werden gesloten. Met artikel 18 van de nieuwe Staatsregeling in de hand werden ook de andere spoedig de mond gesnoerd. Zij moesten zich omvormen tot ‘Constitutioneele gezelschappen’. De meest prominente gingen daartoe over. Zij mochten wel vergaderen, maar daar was alles mee gezegd. Na de omwenteling van 12 juni 1798 werden alle politieke bijeenkomsten binnen dergelijke sociëteiten of clubs hoe dan ook verboden. Zie daarvoor de *circulaires* van het Intermediair Uitvoerend Bewind van 29 juni 1798 en 19 juli 1798. Zie Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland*, 9-11. Zie ook zijn definitie van ‘politieke beweging’ in noot 1 van die studie.

⁷¹ Jan Greeven wordt op 4 juni 1798 benoemd tot commis-notularis bij de Eerste Kamer. Op 12 juni wordt hij samen met enige leden van de Eerste en Tweede Kamer gevangen gezet. Hij wordt op 23 juni vrijgelaten uit militaire preventie. Op 26 juli kondigt hij in een advertentie aan weer per 31 juli met de uitgave van zijn weekblad te beginnen. Er lijken maar twee nummers te zijn verschenen. In de korte periode dat hij als ambtenaar werkzaam is, wordt de krant uitgegeven in Den Haag door J.C. Leeuwestein.

⁷² *Bataafsche Courant* van 16 maart 1798 en 17 maart 1798 publiceerde een lijst van honderden zogenaamde Oranjegezinde ambtenaren in Amsterdam.

Alle traditionele stadskranten liepen net als in de zomer van 1797 in de pas. Zij publiceerden geen enkel opiniërend artikel. Dat gold eveneens voor de nieuwe stadscouranten, maar een aantal kon bijverdienen door de volledige publicatie van het *Ontwerp van Staatsregeling* als extra-courant.

Lieve van Ollefen zat in de gevangenis en hoewel hij samen met Catharina Heybeek een aandoenlijk gedicht schreef om de mannen van 22 januari te eren, werd hij niet uit het Amsterdamse verbeterhuis ontslagen.⁷³

§ 4 De zuivering van de grondvergaderingen

Het sluitstuk van de voorbereiding van het referendum was de zuivering van de grondvergaderingen.⁷⁴ De hele aanpak, waarvan de achtergrond en de grote lijnen hiervoor zijn uiteengezet, veroorzaakte vrijwel onmiddellijk moeilijkheden: hoe was het praktisch mogelijk om binnen vier weken met een tiental personen buiten Holland en met een honderdtal binnen Holland 3.760 grondvergaderingen te zuiveren? Het doel was duidelijk: de uitsluiting te verzekeren van alle Oranje-aanhangers, aristocraten, federalisten, moderaten, ‘gemenebestgezinde’ burgers, twijfelaars, en criticasters uit eigen kring. Achter het laten afleggen van de verklaring van onveranderlijke afkeer van het stadhouderlijk bewind, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid, ging een poging van de Republikeinen in de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind schuil om aanhang te mobiliseren en om rangen te sluiten.

De uitvoering van de zuivering laat twee kanten zien: enerzijds uitsluiting van burgers door hen niet toe te laten tot de grondvergaderingen, anderzijds mobilisatie van burgers die het idee van een eenheidsstaat ‘een en ondeelbaar’ wilden steunen. Het afleggen van de

⁷³ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 313: hierin de brief en het gedicht gedateerd 29 januari 1798, geschreven ‘in dese gevangenis en onder het vonnis van een 3 jaarig confinement.’ Zie het korte debat over deze petitie in de Constituerende Vergadering: *Dagverhaal* VIII, nr. 825 (Dinsdag 30 en woensdag 31 januari 1798), zitting van 31 januari 1798, 477-478; Representant Van Lokhorst liet in het *Dagverhaal* nog een correctie en aanvulling opnemen bij de weergave van zijn bijdrage aan het debat: ‘Burgers representanten! dat Lieve van Ollefen een Loonschryver is, dat er Leden in deze Vergadering tegenwoordig zyn, tegen wien hy als een Huurschryver van Orange zelfs in Versen gal en alssem heeft uitgebraakt, dunkt my is algemeen genoeg bekend, en zullen wy dus langer ons met hem ophouden; ik proponeere dus, om tot de orde van de dag voort te gaan.’ Zie *Dagverhaal* VIII, nr. 830 (Dinsdag 6 februari 1798), 520. Hierna werd hen door het Amsterdamse Comité van Justitie de mond gesnoerd.

⁷⁴ Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling 1798*, 550: ‘Eenmaal bepaald hebbende, dat niemand de bevoegdheid tot uitoeffening van de regten eens Burgers, en het genot der daaraan verknochte voordeelen, kon verkrijgen, dan die de grondbeginzelen van de Staatsregeling van gantscher harte aankleefde, volgde daaruit onvermijdelijk, dat geen anderen ter bestemming van het Ontwerp konden toegelaten worden, dan zoodanigen, wier bekende denkwijze met die gronden instemde’, aldus Cornelis Rogge in zijn geschiedenis van de totstandkoming van de *Staatsregeling*. De zuivering zou volgens Rogge een logisch en onvermijdelijk gevolg zijn van alle maatregelen die vanaf 22 januari 1798 waren genomen.

verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ stootte niet alleen burgers af die om principiële redenen een dergelijke verklaring niet wensten te ondertekenen, maar trok tegelijkertijd burgers aan die het daar juist mee eens waren of er de voordelen van inzagen.

Door het benoemingsbeleid van het Uitvoerend Bewind zou onmiddellijk een verschil in aanpak ontstaan tussen Holland en de overige provincies. De stadsbesturen hadden in Holland immers de agenten kunnen voordragen die vervolgens door het provinciebestuur waren benoemd. Deze agenten werkten min of meer nauw samen met leden van het stadsbestuur en kenden de lokale situatie. Voor de andere provincies had het Uitvoerend Bewind de agenten benoemd. Dit had gevolgen voor de wijze van werken. In Holland werkten de agenten vanuit het stadhuis, ondersteund door de ‘commissie van superintendentie over de reorganisatie van de municipaliteiten’, samengesteld uit leden van het Hollandse intermediair administratief bestuur in Den Haag. In Friesland, Zeeland en Utrecht werkten de agenten vanuit het provinciehuis. Soms maakten agenten korte reizen, in Holland bezochten zij bijvoorbeeld het omringende platteland van hun district.⁷⁵ In Drenthe hielden agenten zitting in Coevorden en Assen en lieten plaatselijke besturen langskomen met de lijsten van stemgerechtigde burgers. De agenten voor Overijssel bezochten Zwolle en Deventer. De Brabantse agenten Polderman en Strijbosch hielden zitting in Breda, Den Bosch en Eindhoven en lieten twee vertegenwoordigers van plaatselijke besturen langskomen met de lijst van apparente stemgerechtigden.⁷⁶ De grootste reizigers waren de twee agenten voor Gelderland, Gaillard en Van Deventer, die van 29 maart tot 11 april de provincie rondreisden. Toen zij zich realiseerden dat het zuiveringswerk op deze manier niet voor 23 april kon worden afgerond, benoemden zij plaatselijke zuiveringsagenten als subcommissies voor het platteland van de Veluwe en de Achterhoek. Veel problemen die door de zuivering zouden ontstaan, lijken te zijn veroorzaakt door deze lokale ‘onder-agenten’.

In Friesland en Gelderland werden de agenten door de provinciebesturen geholpen die per circulaire aan de plaatselijk besturen vroegen om de lijsten van *apparente* stemgerechtigden.⁷⁷ In Zeeland, Utrecht, Overijssel en Brabant stuurden de agenten zelf een

⁷⁵ De agenten van Vliet en Zee (Den Haag) bezochten Wassenaar, Leidschendam en Voorburg. De agenten van Alkmaar bezochten ondermeer Koedijk. De agenten van het district Van de Schie (Schiedam) bezochten de dorpen in hun omgeving.

⁷⁶ Circulaire van de agenten Polderman en Strijbosch van 1 april. Op 7 en 8 april waren zij aanwezig in Breda, op 10 april in Den Bosch en op 15 april in Eindhoven.

⁷⁷ Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 554: hierin circulaire van het Intermediair Administratief Bestuur van Gelderland aan de municipaliteiten van 25 maart 1798.

circulaire met hun instructie.⁷⁸ Opmerkelijk genoeg waren deze circulaires niet eensluidend. De toon en de opgave waren in elke provincie anders.

Het eerste artikel van de instructie van de agenten, hoe eenvoudig en vanzelfsprekend geformuleerd ook, gaf onmiddellijk problemen: ‘Commissarissen [...] zullen van de plaatselyke besturen in de hun aangewezen gewesten eene lyst der apparente stemgerechtigden in respective Gemeenten requireeren.’⁷⁹ Die ontstonden door de interpretatie van het fluïde begrip *apparent*, dat al regelmatig in deze studie aan de orde is geweest. Lang niet alle plaatselijke besturen bleken in staat te zijn om een correcte lijst van *apparente* stemgerechtigden te maken, zonder iemand te vergeten of over te slaan. Het probleem werd vergroot door het vierde artikel van de instructie: ‘Ook zullen op gemelde lyst niet gebragt worden zoodanige Personen, die voor den 22 januari laatstleeden volstrekt in geene Grondvergadering zyn opgekomen.’ Veel plaatselijke besturen wisten niet of niet precies wie aan grondvergaderingen had deelgenomen. De stadsbesturen van Amsterdam en Dordrecht bijvoorbeeld waren niet in staat een dergelijke lijst te leveren. Overigens goed te begrijpen: het *Reglement* schreef immers een verslag of een proces-verbaal van een grondvergadering niet voor. De enige voorgeschreven uitkomst van een grondvergadering bij een verkiezing was een geloofsbrief voor de gekozen kiezer (kiesman). De stemopnemers dienden wel een genummerde lijst van aanwezige stembevoegde burgers te maken, maar nergens was bepaald wat met die lijsten na afloop van een grondvergadering moest gebeuren. Moesten die worden gedeponereerd bij het plaatselijk bestuur of bij de plaatselijke commissie die verkiezingen en stemmingen organiseerde, zoals in Amsterdam en Rotterdam? Werden die lijsten opgeruimd en vernietigd na het beëindigen van de grondvergadering? Of hielden de stemopnemers de lijst van stembevoegde burgers in hun grondvergadering onder zich?

Plaatselijke besturen blijken voor het opstellen van de lijst van stemgerechtigden daardoor vaak afhankelijk te zijn geweest van stemopnemers bij het beantwoorden van de vraag wie grondvergaderingen had bezocht.⁸⁰ In Groningen accepteerden de

⁷⁸ Circulaire van Corn. Godschalk en Anth. Boeseken, Agenten van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, ter zuivering der grondvergaderingen. Zie Stadsarchief Deventer. *Stedelijk Archief, Franse Tijd*, inv.nr. 58: hierin de circulaires van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Overijssel; HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5505 Circulaire van 2 april 1798 van het Intermediair Administratief Bestuur van van Overijssel aan de municipaliteiten met het verzoek om aan de wens van de agenten zo spoedig mogelijk te voldoen.

⁷⁹ *Instructie voor de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen*. Deze instructie werd ook in kranten gepubliceerd. Zie ondermeer: *Rotterdamsche Courant* 24 maart 1798, no. 36. *Leeuwarder Courant* 24 maart 1798, no. 2382.

⁸⁰ De belangrijke rol van de stemopnemers blijkt bijvoorbeeld uit een advertentie in de *Middelburgsche Courant*. De lijsten van het stadsbestuur van Middelburg waren door de agenten bestudeerd en goedgekeurd. Burgers die

zuiveringsagenten de lijst van stemgerechtigden van het Groninger stadsbestuur bijvoorbeeld niet en lieten de stemopnemers lijsten maken die vervolgens wel werden aanvaard.⁸¹ Amsterdam en Dordrecht laten zien hoe het probleem van ontbrekende lijsten van stemgerechtigden op stadhuizen op geheel verschillende manier kon worden opgelost.

Eerst Amsterdam.⁸² Door de manier waarop het stadsbestuur verkiezingen en het eerste referendum had georganiseerd (onder meer zonder op naam gestelde oproepingsbiljetten) ontbraken gegevens over stemgerechtigden ten enenmale. Niemand op het Amsterdamse stadhuis wist hoeveel *apparente* stemgerechtigde mannen een stad met 217.000 inwoners telde, laat staan dat een centrale (stedelijke) registratie was aangelegd of dat men wist wie wel of niet voldeed aan de eisen voor stemrecht. Als mogelijke oplossing stelde het stadsbestuur de lijsten ter beschikking van burgers die op 1 en 8 augustus 1797 hadden deelgenomen aan de grondvergaderingen.⁸³ De commissie van 12 zuiveringsagenten kreeg een pakket met meer dan 16.000 namen van burgers die op 8 augustus hadden gestemd, ongetwijfeld in diverse hand- en kladschriften, opgetekend door stemopnemers in 433 grondvergaderingen.⁸⁴ Het is niet bekend hoeveel namen hebben gestaan in het pakket dat betrekking had op de grondvergaderingen van 1 augustus 1797. Noodgedwongen besloten de zuiveringsagenten om de lijsten van 8 augustus te hanteren en vervolgens formeerden zij zelf de lijsten van stemgerechtigden voor ieder van de 15 districten waarin Amsterdam was ingedeeld.⁸⁵ Amsterdam is daardoor één van de zeldzame voorbeelden waarbij het zo goed als

niet waren opgeroepen om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen en te tekenen, kregen de gelegenheid zich te melden, als zij in de voorgaande periode grondvergaderingen hadden bezocht. Zij dienden zich te melden bij de stemopnemers van hun grondvergadering, die vervolgens een aanvullende lijst dienden te overleggen op het stadhuis. De toegelaten burgers kregen alsnog de gelegenheid om een verklaring af te leggen, waarmee zij toegang kregen tot de grondvergaderingen van 23 april.

⁸¹ NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken* 1795-1813, inv.nr. 189. hierin het rapport van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Groningen en Drenthe, 2 mei 1798.

⁸² De beschrijving van de gang van zaken in Amsterdam is gebaseerd op: NA De Haag, Archief *Binnenlandse zaken*, 1795-1813, inv.nr. 192, dossier 496. In dit dossier bevinden zich de notulen van de vergaderingen van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in de veertien districten van het Ye. De gegevens zijn aangevuld met spaarzame gegevens uit de archieven van het stadsbestuur van Amsterdam: SA Amsterdam, Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur* 1795-1813, inv.nrs. 127-142, 148, 225.

⁸³ Het betreft de grondvergaderingen voor de tweede Nationale Vergadering op 1 augustus en voor het referendum op 8 augustus.

⁸⁴ De lijsten bleken aanwezig te zijn in kisten in het West-Indisch Huis. Het aantal burgers dat op 1 augustus 1797 in Amsterdam heeft deelgenomen aan de grondvergaderingen is niet bekend. Voor Rotterdam en Haarlem zijn wel gegevens beschikbaar. Rotterdam 1 augustus: 3.087; 8 augustus: 3.983 (106 GV binnen de stadsvesten); Haarlem 1 augustus: 1.305; 8 augustus: 2.131. Op basis van deze cijfers zou in Amsterdam tussen de 10.000 en 12.000 burgers hebben deelgenomen aan de grondvergaderingen van 1 augustus.

⁸⁵ Een vergelijking van de lijsten van 8 augustus met die van 1 augustus bleek al snel onmogelijk of te arbeidsintensief. Als alternatief konden deze burgers zichzelf aanmelden. Zie: *Notificatie* van de administratieve municipaliteit van Amsterdam, gearresteerd 12 april en gepubliceerd 13 april 1798. Op advies van de zuiveringsagenten werden burgers opgeroepen om zich bij de agenten te melden als zij wel op 1 augustus, maar niet op 8 augustus 1797 in de grondvergadering waren verschenen. Ook burgers die zich sinds augustus 1797 in

zeker is dat (vrijwel) alle burgers die op 23 april 1798 opkwamen in hun grondvergadering dat ook hadden gedaan op 8 augustus 1797. Vervolgens deed de zuiveringscommissie een beroep op bestuurders van de 85 stedelijke grondvergaderingen om te helpen.⁸⁶ Het (permanente) bestuur van deze Bataafse clubs, zoals zij ook wel werden aangeduid, diende in het bezit te zijn van een lijst van stembevoegde burgers, die voor hun lidmaatschap contributie betaalden.⁸⁷ Op deze manier poogde men armen en armlastigen, waarvan er heel veel in Amsterdam woonden, uit te sluiten van de *stedelijke* grondvergaderingen. Leden van deze besturen werden opgeroepen, wellicht onder druk gezet om zo een bijdrage te leveren.⁸⁸ Zo werden 295 subcommissies benoemd (85 commissies van drie of vijf leden; voor 3, 4 of 5 *nationale* grondvergaderingen liggend binnen het resort van de *stedelijke* grondvergadering). Zij werden beëdigd en vervolgens geïnstrueerd om de lijsten die de agenten hadden gemaakt te reviseren en een streepje te plaatsen bij burgers die niet voldeden aan de eisen voor stemrecht. Nadat de lijsten retour kwamen, begon de (politieke) zuivering door de agenten zelf, nadat zij zonder enige discussie hadden besloten om alle ‘streepjes’ van die 85 commissies te accepteren. Over de verdere aanpak van de zuivering besloot men het diepste geheim te bewaren: ‘En voor altoos van het alsoo door ons verrichte een diep stilswijgen te bewaaren’, aldus een passage in de notulen. Twee leden uit het stadsbestuur assisteerden bij deze (politieke) zuivering. De kern van de bezwaren en protesten tegen de politieke zuivering en de willekeur die werd toegepast werd zo kernachtig in de notulen vastgelegd.⁸⁹ De politieke zuivering werd in een straf tempo afgerond. De lijsten van stembevoegd verklaarde burgers werden vervolgens, district voor district, overgedragen aan het stadsbestuur van Amsterdam, die vervolgens de burgers opriep om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te komen ondertekenen. De Amsterdamse zuivering riep een storm van protesten op.

de stad hadden gevestigd en daarom nooit aan grondvergaderingen hadden kunnen deelnemen, mochten zich melden. Van deze mogelijkheid hebben 97 burgers gebruik gemaakt.

⁸⁶ De stedelijke grondvergaderingen waren groter in omvang dan de nationale en provinciale grondvergaderingen (85 in plaats van 433), georganiseerd op basis van circa 200 stemgerechtigden (in plaats van 500 inwoners).

⁸⁷ Zie: *Reglement volgens welke, provisioneel, de stem der gemeente van de stad Amsterdam zal uitgebragt worden*. 29 augustus 1796. Elke stedelijke grondvergadering bestond uit ongeveer 200 stemgerechtigden. Zie Reglement: 10-11. Artikel 5: ‘In ieder van deze Vergaderingen zal eene Alfabetische naamlijst worden gehouden van alle Burgers, die zich als bevoegd tot het Stemrecht hebben doen aangeeven, met de jaaren van hunnen ouderdom en woonplaatsen.’ Tweemaal per jaar moeten die lijsten worden bijgewerkt en wel in mei en november. De laatste revisie had dus plaats gehad in november 1797. De leden van de grondvergadering betaalde één stuiver bij toelating en vervolgens elke twee maanden. Het lidmaatschap kostte dus 6 stuivers per jaar.

⁸⁸ De zuiveringsagenten waren er niet van verzekerd of al deze personen wilden meewerken. Er werd gedreigd met de sterke arm als zij geen gehoor gaven aan de oproep.

⁸⁹ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 192, dossier 496, hierin de notulen van de vergadering van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Amsterdam.

In Dordrecht werd een andere oplossing bedacht.⁹⁰ Ook daar was het stadsbestuur niet in staat om aan de agenten een lijst van apparente stemgerechtigden aan te bieden. Daar besloten de drie agenten samen met het stadsbestuur om burgers huis aan huis op te roepen door middel van een circulaire met daarin de eisen voor stemrecht (zie afbeelding 44). De burger die op het stadhuis verscheen moest zelf bewijzen tot welke grondvergadering hij behoorde en of hij die had bezocht. Als hij door de agenten stembevoegd was verklaard, liep hij met een formuliertje in de hand meteen door naar de commissie uit het stadsbestuur om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen. Van een politieke zuivering blijkt niets. Uit Dordrecht kwam geen enkel rekest tegen de ontneming van het stemrecht.

Andere steden konden wel lijsten aanbieden: in Alkmaar stelde het stadsbestuur een *stedelijk* stemregister ter beschikking, in Rotterdam waren op het stadhuis lijsten aanwezig van stemgerechtigden die de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus hadden bezocht.

Protesten over de zuivering waren deels het gevolg van gebrekkige vormen van administratie en registratie: wie was wel en wie was niet *apparent* stemgerechtigd, wie had wel en wie had nooit grondvergaderingen bezocht?

Plaatselijke besturen werden daarnaast geconfronteerd met nieuwe eisen voor stemrecht. Zoals al aangestipt, betrof het de eis dat stemrecht slechts werd toegekend aan diegenen die in de lasten der maatschappij hun aandeel droegen en betrof het de uitsluiting van zogenoemde lijf- en huisbedienden. In verschillende steden en dorpen bestonden vragen wie tot deze categorieën moesten worden gerekend.

De plaatselijke bestuurders in Overijssel ontvingen een circulaire van de zuiveringsagenten met de eisen voor stemrecht. Die gaven een toelichting op de bedoelde uitsluiting van lijf- en huisbedienden: ‘Hier door worden niet verstaan, Boere knechts, of eenige andere Ambagtslieden, welke anderzins stembevoegd zyn.’⁹¹ Het plaatselijke bestuur van Cuyk in Bataafs-Brabant schreef op een lijst van stemgerechtigden deze aantekening: ‘De knechts in voorn. Lijst voorkomende, met een teken van de andere stemgerechtigde

⁹⁰ Zie voor de zuivering in Dordrecht: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 482. Het stadsbestuur van Dordrecht was zelfs niet in staat om lijsten van stemgerechtigden aan te bieden die de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus 1797 hadden bezocht. In het stadsarchief van Dordrecht zijn nog steeds veel lijsten van stemgerechtigden aanwezig, maar niet één die betrekking heeft op landelijke grondvergaderingen uit 1796 en 1797.

⁹¹ Circulaire van Corn. Godschalk en Anth. Boeseken, Agenten van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, ter zuivering der grondvergaderingen in overijssel, 31 maart 1798. Zie RCO Zwolle, Archief Deventer. *Stedelijk Archief, Franse Tijd*, inv.nr. 58: hierin de circulaires van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Overijssel. Archief *Stadsbestuur Zwolle, 1230-1813*, inv.nr. 1031: lijsten van apparente stemgerechtigden, circulaires van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen en correspondentie over de eventuele uitsluiting van individuele stemgerechtigden.

onderscheyden alsoo voor de al of niet stemgerechtigheyd de selve twijfel ontstaan is.’⁹² Uit Nieuw-Vossemeer in Zeeland kwam een rekest van 32 landarbeiders, van wie 19 niet konden schrijven, die protesteerden omdat hun het stemrecht op 23 april 1798 was ontzegd: ‘De suplianten hadden verwacht dat volgens ’t voorbeeld van onse nevensleggende gemeenten de boeren knechts souden hebben opgeroepen om meede haare stem uyt te brengen en zijn volstrekt te huijs gelaten.’⁹³ De municipaliteit van Tilburg vroeg aan de zuiveringsagenten om een toelichting en kreeg als antwoord: ‘dat door lijff en huysbedienden niet anders wordt verstaan dan zulken die men [...] een liverey aantrok en alleen ten dienste waaren van de geene bij welke zij inwoonde en dus geene persoonen die in den Landbouw, Fabriken, off handwerken gebruykt worden,’⁹⁴ In Breda kwam dezelfde vraag aan de orde in een bijeenkomst met de zuiveringsagenten: ‘Naa dat aan dezelve gevraagd was of voor lijf en huisbediendes ook verstaan wierden, de knechts in een fabriek werkende, en welke bij den geenen, die zij dienen, inwoonen, [...], hebben zij [...] gedeclareerd, dat de bediendens daar door geenzinds begreepen wierden,’⁹⁵ Het plaatselijk bestuur van Ter Aar ontving een brief van het provinciebestuur van Holland na vragen over de toekenning van stemrecht aan boerenknechten en werklieden die tevens lid waren van de plaatselijke Gewapende Burgermacht:

‘[...], men zal dus, bij bedaarde overweeging, [...] zien, dat men grovelijk zouden dwaalen, met alle die lieden, in uwe missive opgegeven, van het stemrecht te berooven! Het is klaar dat noch de instructie, noch in de Proclamatie, kunnen bedoeld worden, Boeren-zoons of knechts, of andere werklieden, schoon by hunne Baazen inwonende vooral indien deze Wapenen dragen. Het kan alleen betrokken worden tot Huis- of Lijf-Bediendens zoo als werklieden niet zijn. En schoon hunne Baazen, voor hun schijnen te betaalen, zoo draagen zij degelijk, zelve de lasten, om dat zy zoo veel minder aan geld winnen. ’ [...].’⁹⁶

⁹² BHIC Den Bosch. Archief *Oud-Archief Cuyk*, inv.nr. 1 Register van notulen, 4 april 1798.

⁹³ NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 188, dossier Zeeland, hierin: rekest van J. Tuinders c.s van 18 april, ontvangen 24 april 1798. Het rekest is getekend op 11 april. Dat zal het moment zijn dat de stemgerechtigde burgers de gelegenheid kregen om de verklaring af te leggen en te tekenen. Dit rekest zou nog een belangrijk gevolg krijgen. Bij de afwikkeling in mei 1798 zou het de aanleiding zijn om de eisen voor stemrecht voor boerenknechten en andere te verduidelijken. Zie de circulaire van het Uitvoerend Bewind van 10 juni 1798.

⁹⁴ RHC Tilburg. Archief *Dorpsbestuur Tilburg*, inv.nr. 1097.4. Notulen van 19 april 1798.

⁹⁵ Stadsarchief Breda. Archief *Stadsbestuur Breda 1280-1810*, inv.nr. 96, notulen van 2 april 1798.

⁹⁶ NA Den Haag. Archief *Intermediair Administratief Bestuur van Holland*, inv.nr. 15 Resoluties van het Intermediair Administratief Bestuur van Holland, 17, 18 april 1798.

Deze citaten uit verschillende delen van de Bataafse Republiek duiden op onzekerheid bij plaatselijke bestuurders over de toepassing van deze uitsluitingsgrond. Uiteindelijk vervulden hoofden van huishoudens een cruciale rol in het al of niet verwittigen van hun inwonend personeel en (mannelijke) verwanten over de convocatie om een grondvergadering bij te wonen. De antwoorden op al die vragen waren overigens helder en eenduidig. Gewapende burgers, boerenknechten, arbeiders, allen hadden stemrecht.

Na ontvangst van de lijst van *apparente* stemgerechtigde burgers kon de tweede fase beginnen: de politieke zuivering gebaseerd op artikel 6 van de instructie: ‘commissarissen zullen zich nauwkeurig informeerden naar de personen op die lyste geplaatst, en alle zodanige royeeren, die hun, na genoegzaame informatie, gebleken zyn, aanhangers te zyn van het stadhouderlyk en Bondgenootschappelyk Bestuur, of die in het gemeen de orde van zaken door de Revolutie van den 22 januari gevestigd, niet zyn toegedaan, en tevens allen die zich, zonder voldoende redenen, aan den dienst des Vaderlands onttrekken.’

Hoofdpijnen ten aanzien van de uitvoering van de politieke zuivering zijn nauwelijks te vinden. De actie richtte zich in het bijzonder op individuele burgers, nauwelijks op groepen. De vier agenten voor Groningen en Drenthe bijvoorbeeld concentreerden zich op burgers die in het najaar van 1797 een petitie hadden ondertekend tegen de ineensmelting van de provinciale schulden. Zij haalden een citaat aan uit de tekst van het rekest, waarbij de ondertekenaars hadden verklaard; ‘dat zij nooit zullen of kunnen toestemmen tot een onbepaalde Een en Ondeelbaarheid, noch tot eene amalgaam van schulden.’ Diegenen die een dergelijke petitie hadden ondertekend, konden naar de mening van deze agenten niet gerekend worden tot personen die de ‘tegenwoordige orde van zaken’ waren toegedaan. Van deze zuivering kwam vervolgens overigens weinig terecht, want Haagse ambtenaren waren niet in staat om te voldoen aan hun verzoek om de namen van de tekenaars toe te sturen!⁹⁷

In Holland richtten de pijlen zich op leden van de ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten, die sinds februari 1798 waren gesloten. Deze leden moesten worden geschrapt van de lijsten van *apparente* stemgerechtigden, maar ook daar was sprake van aarzeling of nuancering, al was

⁹⁷ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 189: hierin het rapport van de agenten voor de zuivering van de grondvergaderingen in Groningen en Drenthe, 2 mei 1798.

het maar omdat een aantal van die sociëteiten in het najaar van 1797 was opgeheven of gefuseerd met sociëteiten ‘voor één en ondeelbaarheid’.⁹⁸

Hoe de zuiveringsagenten in individuele gevallen precies handelden, is nauwelijks te reconstrueren. Willekeur, achterklap en plaatselijke politieke afrekeningen maakten wellicht onderdeel uit van de gang van zaken.⁹⁹ Onfrisse praktijken misschien gericht op individuele burgers. Vooral de Hollandse agenten die optraden in de landprovincies waren volledig afhankelijk van informanten. Konden zij die vertrouwen? Er zijn in ieder geval zuiveringsagenten over wie geen enkele klacht in Den Haag binnenkwam en die in samenwerking met het plaatselijke bestuur uitstekend op de hoogte waren van de plaatselijke politieke situatie en hun opdracht zonder veel verzet van medeburgers hebben uitgevoerd.

Echter, honderden rekestten kwamen in Den Haag binnen met bezwaren en protesten tegen de ontneming van het stemrecht. Naast rekestten met een boze of een verontwaardigde toon over het ontnemen van het recht om over het *Ontwerp van Staatsregeling* te stemmen, zijn er met een meer aandoenlijke inhoud. Deze tonen de andere kant van de zuivering: de mobilisatie van burgers die de politiek van de Republikeinse stroming steunden. Burgers die uit vrije wil en zonder eigen belang wilden deelnemen aan een democratie in kinderschoenen. Zoals die van de net twintig jaar geworden François Anne de la Rivière uit Breda, die vóór 22 januari 1798 geen grondvergadering had mogen bezoeken, omdat hij niet stemgerechtigd was, maar ondertussen in het bezit was van een attest van stemgerechtigd burger van het stadsbestuur van Breda, omdat hij de leeftijd van 20 jaar had bereikt.¹⁰⁰ Of die van de 86-jarige burger W. van Leeuwen in Purmerend, die graag in het bezit van het stemrecht werd gesteld, maar door zijn hoge leeftijd nooit grondvergaderingen had kunnen bezoeken.¹⁰¹ Of

⁹⁸ Zo was de toonaangevende ‘gemenebestgezinde’ sociëteit in Rotterdam gefuseerd met de sociëteit van één en ondeelbaarheid. Zie de advertenties in de *Rotterdamsche Courant* van 28 december 1797 en 6 januari 1798. De sociëteit in Leiden was in november 1797 opgeheven.

⁹⁹ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 194. Hierin: rapport van de agenten Gaillard en Van Deventer belast met de zuivering van de grondvergaderingen in Gelderland, met bijlagen.

¹⁰⁰ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 188, dossier Bataafs-Brabant. Hierin het rekest: ‘bereikte den ouderdom van twintig jaaren, hij verheugde zich dat hij uit de staat van passieve jongeling in die van werkzaam burger overging – hij verlangde na het oogenblik om voor het eerst zijne stem als burger deezer Republicq, over de goed of afkeuring van het ontwerp van Constitutie uit te brengen. Is dit billijk en dit zo hij vermeend rechtvaardig verlangen wierd hij te leur gesteld. Uwe Agenten Strijbosch en Polderman ontnemen hem een Recht, hem door het Wetgevend Lichaam deezer Republicq toegekend, door hem uit de lijst der stemgerechtigde burgers van Breda te roeyeren.’

¹⁰¹ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 485, district Bedijkte Meeren. Hierin het rekest: ‘Geeft met verschuldigde Eerbied te kennen dat de Ondergetekenden; nu 50 Jaaren Burger en Inwoonder dezer Stede, door hooge ouderdom van nu 86 jaaren, en lichaams gebrek alleen wederhouden is, om de Grondvergaderingen by te wonen, zijnde anderszins de tegenwoordige orde van zaaken volkomen toegedaan. Om welke reden hij bij deze verzoekt, van het stemrecht niet uitgesloten te mogen worden, maar,

het nu deze jonge of deze oude burger betreft, beiden uitten in hun rekesten steun voor het vroeg-democratische project. Een uiting van democratisch idealisme is eveneens achtergelaten in een register van de stad Groningen. ‘Een blinde man heeft de verklaring afgelegd in handen van de gecommiteerden’, aldus een aantekening in het ‘protocol der stemgerechtigden’. Geert Nienhuis kreeg op 16 april 1798 de gelegenheid om in de Voogdenkamer van het Pepergasthuis in Groningen een kruisje bij zijn naam te zetten in het register onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’.¹⁰² Hij kreeg zo de mogelijkheid om op 23 april in zijn grondvergadering te stemmen. Dit voorbeeld toont aan dat de zuivering niet alleen burgers uitsloot, maar dat de registratie tevens burgers betrok bij het politieke proces.

§ 5 De ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’

De dag waarop de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ kon worden afgelegd en ondertekend, was van stad tot stad, van regio tot regio, van provincie tot provincie verschillend (zie afbeelding 45). Alles hing af van de wijze waarop de zuivering was georganiseerd. De vroegste ondertekeningen vonden plaats in de eerste week van april in de provincies Utrecht en Zeeland en in West-Brabant. Late ondertekeningen waren er op zaterdag 21 april, zoals in Voorst op de Veluwe en op zondag 22 april in Rotterdam. Zelfs op de dag van stemming werden in sommige plaatsen nog (individuele) burgers ingeschreven in het register, zoals in Tilburg, Dordrecht, Boxtel en Rhenen.¹⁰³

De dag of in sommige steden en dorpen de dagen die beschikbaar waren voor het ondertekenen zijn van belang om meer begrip te krijgen van een deel van de protesten die ontstonden tegen de zuivering. Waar het afleggen en ondertekenen ruim vóór 23 april over een aantal dagen gespreid plaatsvond, bestonden mogelijkheden tot correctie, zowel door burgers alsnog te schrappen die onterecht zouden zijn ingeschreven, als door burgers toe te laten als die om wat voor reden dan ook waren vergeten, overgeslagen, ziek of op reis waren geweest. Soms corrigeerden agenten gemaakte fouten, soms namen plaatselijke besturen het voortouw.

schoon hij om bovengemelde Redenen geen gebruik van het zelve zal kunnen maaken, evenwel de eer te mogen hebben als Bataafsch Burger te worden aangemerkt en als zodanig ten grave te daale.’

¹⁰² Groninger Archieven. *Oud-Archief stad Groningen*, inv.nr. 1760 Protocol der stemgerechtigden, district 2, grondvergadering 1 – 10; 16 april 1798.

¹⁰³ SA Zuidoost Utrecht, *Archief Stadsbestuur Rhenen, 1337-1851*, inv.nr. 466: hierin lijst met handtekeningen onder de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’. Aanvankelijk zijn door de zuiveringsagenten Butot en Brouwer 17 personen toegelaten. Op 23 april wordt de lijst met 15 personen aangevuld. In Harderwijk werden op 18 april nog 55 burgers ingeschreven die aanvankelijk door de agenten niet waren toegelaten. Zie *Oud-Archief Harderwijk*, inv.nr. 1460 notulen stadsbestuur 18 april 1798.

Het afnemen van de verklaring was een niet te onderschatten administratieve opgave voor plaatselijke besturen. In het hele land zijn zeker meer dan 150.000 burgers opgeroepen. In Dordrecht was het afleggen en ondertekenen over een paar dagen gespreid. Als de Dordtse burger door de zuiveringsagenten stembevoegd was verklaard, kon hij doorlopen naar de tafel waarachter twee leden van het stadsbestuur zaten om het register te tekenen. De twee comités hielden zitting van vrijdag 13 april tot en met woensdag 18 april 1798.¹⁰⁴ Ruim 1.850 burgers maakten van de gelegenheid gebruik. Als de zittingstijden van de twee comités in ogenschouw wordt genomen, dan moeten dagelijks honderden burgers in een doorlopende rij hebben gestaan om het stemrecht te verwerven.

In Amsterdam werden meer dan 11.000 stembevoegd verklaarde burgers met behulp van lopers en ingevulde convocatiebiljetten district voor district opgeroepen om op vrijdag 20 april 1798 de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' af te leggen en te komen ondertekenen op het stadhuis. Ter voorbereiding had het stadsbestuur zich verdeeld in acht commissies van twee personen die in acht zalen van het stadhuis op de Dam zitting hielden. Burgers in het bezit van een oproepbiljet maar niet in de gelegenheid om op vrijdag te verschijnen, kregen de mogelijkheid nog op zaterdag 21 april te tekenen.¹⁰⁵ Het kan niet anders dan dat op die ene vrijdag in april lange rijen burgers op de Dam voor het stadhuis hebben gestaan voor het afleggen en ondertekenen van de verklaring.

Door deze aanpak steeg de spanning in de stad op vrijdag 20 april tot een kookpunt.¹⁰⁶ In de loop van de dag realiseerden burgers zich, dat een deel van hun buurt- en wijkgenoten was uitgenodigd om de verklaring te tekenen en dus een toegangsbiljet voor de grondvergadering op zak had en een ander deel niet. Burgers die voor werk of baan afhankelijk waren van de overheid, vreesden voor het verlies daarvan als zij geen bewijs in handen hadden dat zij de verklaring hadden afgelegd. Burgers die uitgesloten waren, zorgden voor oproer en protest. Op de brug in de buurt van het West-Indisch Huis, waar de zuiveringsagenten vrijwel permanent in vergadering bijeen waren, verzamelde zich in de namiddag van vrijdag 20 april een menigte van 2.000 burgers die hun stemrecht opeisten. Een regiment cavalerie van de plaatselijke Gewapende Burgermacht werd opgeroepen om de orde te herstellen en te handhaven. De zuiveringsagenten werden gedwongen om een

¹⁰⁴ Zie voor de zuivering in Dordrecht: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 482. RA Dordrecht, Archief *Stadsbesturen 1795-1813*, inv.nr. 33e, 34c Notulen van 9 en 11 april 1798.

¹⁰⁵ Zie: mededeling in de *Amsterdamsche Courant* van zaterdag 21 april. In de namiddag van 5 tot 8 uur.

¹⁰⁶ De passage over de spanningen in de stad Amsterdam is vrijwel geheel gebaseerd op de notulen van de vergaderingen van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Amsterdam: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 192, dossier 496.

noodmaatregel te nemen om een aanstaand oproer te onderdrukken. Zij lieten in de avond en nacht door de hele stad een *notificatie* aanplakken, gepubliceerd in een extra uitgave van de *Amsterdamsche Courant* op zaterdag, waarbij iedere burger die een door zes stembevoegde burgers ondertekende ‘acte van civisme’ kon tonen op zaterdag 21 april alsnog de gelegenheid kreeg om voor de agenten te verschijnen (zie afbeelding 46).¹⁰⁷ Alle ‘beambten’ die niet tot de grondvergaderingen waren toegelaten, behielden voorlopig hun werk, baan of betrekking tot dat nader onderzoek zou zijn gedaan. Op zaterdag waren ongeveer 1.000 Amsterdammers aanwezig rondom het zwaar bewaakte West-Indisch Huis. Tot diep in de nacht van zaterdag 21 op zondag 22 april werden zo alsnog bijna 700 burgers toegelaten tot de stemming. Van ruim 300 burgers werd de aanvraag in advies gehouden. Overigens werden in de nacht van zondag 22 op maandag 23 april door dienaren van justitie ook nog toegangsbiljetten voor de grondvergaderingen teruggevorderd bij burgers die er blijkbaar één ten onrechte in handen hadden gekregen. Ruim twintig jaar later, in 1821, kon de toenmalige secretaris van het Uitvoerend Bewind, S. Dassevael, zich nog herinneren welke koortsachtige spanning in Den Haag ontstond over de dreigende opstand in Amsterdam. Amsterdammers lieten zich niet zomaar van het stemrecht beroven, zoveel was duidelijk.¹⁰⁸

Uiteindelijk verklaarden de agenten 12.113 burgers als stembevoegd.¹⁰⁹ Het stadsbestuur diende hen op te roepen om de verklaring op het stadhuis te komen ondertekenen. Op 23 april kwamen 10.513 Amsterdammers in hun grondvergaderingen op, slechts 87% van het aantal burgers dat door de zuiveringsagenten was toegelaten. De deelname in 1798 was 35% minder dan in 1797 met een opkomst van 16.044 burgers.¹¹⁰ Na

¹⁰⁷ SA Amsterdam, Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813*, inv.nr. 353. Hierin: Notificatie van de agenten tot zuivering en regeling van de grondvergaderingen, 20 april 1798. Ondermeer als speciale bijlage van de *Amsterdamsche Courant* van zaterdag 21 april 1798, no.48: Van zaterdagmorgen 9 uur tot zaterdagavond 10 uur. Nodig waren zes handtekeningen; de burger moest de principes van 22 januari kunnen onderschrijven.

¹⁰⁸ Colenbrander, *Gedenkstukken*, II, document nr. 577 ‘gebeurtenissen van den 12 juni 1798’, gedateerd 31 december 1821. In het bijzonder: 680-681. De tekst geeft een overzicht van de ontwikkelingen in politiek Den Haag, die uiteindelijk hebben geleid tot de omwenteling van 12 juni 1798.

¹⁰⁹ Zie voor de lijsten met namen en het aantal toegelaten burgers per grondvergadering: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 192, dossier 497.

¹¹⁰ De opmerking van Annie Jourdan die in een studie het resultaat van de zuivering in Amsterdam relateerde, moet beslist van de hand worden gewezen. Annie Jourdan. Amsterdam en révolution 1795-1798. Un jacobinisme batave?, 38 en noot c.: ‘et il semblerait qu’il y ait eu en effet nombre d’abus et d’erreur. Pourtant, 10.553 citoyens d’Amsterdam se sont exprimés sur le texte constitutionnel, ce qui représente une vote exemplaire par rapport aux années précédentes et ce qui permet de relativiser la sévérité des fameuses épurations, puisque jusque-la votaient tout au plus 8000 citoyens.’ Jourdan vergelijkt de opkomst op 23 april 1798 met de deelname van burgers aan *stedelijke* grondvergaderingen. De vergelijking met de stedelijke grondvergaderingen is niet juist. In de stedelijke grondvergaderingen werd juist ‘gedelibereerd’, vergaderd over tal van politieke onderwerpen. Dit was de harde kern van politieke activisten in Amsterdam. De opkomst bij allerlei stemmingen, die per kwartaal werden gehouden, lag op ongeveer 7.000 burgers. Omdat het provinciebestuur van Holland had voorgeschreven dat de eisen voor het stemrecht in een stad dienden overeen te komen met die van de provincie

alle commotie was de zuiveringscommissie verbaasd over die lage opkomst. Later zou zij verklaren: ‘Deeze oproeping door de bij de municipaliteit aangestelde ombrengers beantwoorde niet aan de verwagting naar dien door het slordig distribueren der oproepingsbiljetten en door het verhuisen van veel burgers hier uit de grootste erreuren gebooren wierden, en een getal van ca. 1500 burgers niet zijn opgeroepen.’¹¹¹ Een opmerking die eigenlijk niet kan verbazen. Vóór 20 april 1798 was het stadsbestuur van Amsterdam er nooit in geslaagd om op naam gestelde convocatiebiljetten rond te brengen. Achteraf gezien zou in de hele periode 1796–1801 dit de enige keer zijn dat convocatiebiljetten op naam zijn uitgereikt. Amsterdam was te groot, te volkrijk, te dynamisch, om zonder centrale stedelijke administratie dergelijke vormen van electorale democratie goed te reguleren.

Het stadsbestuur van Amsterdam had overigens vóór vrijdag 20 april wel de organisatie van de 433 grondvergaderingen geregeld, de helft in de ochtend, de helft in de middag, geheel gebaseerd op die van 1 en 8 augustus 1797. De affiches met de lijst van vergaderlocaties van de grondvergaderingen waren evenals in 1797 in de hele stad aangeplakt (zie afbeelding 47). Het stadsbestuur kon de rekening opmaken, waardoor een zeldzaam overzicht bestaat van de kosten voor de organisatie van een referendum in één van de grootste steden van Europa. De stad Amsterdam gaf 1.917 gulden uit.¹¹² Meer dan de helft ging op aan huur van lokalen bij verschillende uitbaters van herbergen en cafés voor een standaardbedrag van 4 gulden per grondvergadering. Aan pennen en papier werd 160 gulden uitgegeven. De 102 lopers die in opdracht van het stadsbestuur de oproepingsbiljetten voor de ondertekening van de verklaring hadden rondgebracht kostten 245 gulden; in de regel ontvingen zij 2 gulden per persoon. Bij boekhandels werden voor 34 gulden (extra) boekjes met het *Ontwerp van Staatsregeling* gekocht, één voor elke grondvergadering. Vier klerken

(die weer overeenkwam met de eisen uit het Reglement), waren de eisen voor toelating in de stedelijke grondvergaderingen identiek aan die voor de nationale en provinciale grondvergaderingen. Voor de stedelijke grondvergaderingen moest echter contributie worden betaald om de (vergader)kosten te bestrijden. Het was een verkapte vorm om armen en armlastigen buiten de deur te houden. De 85 stedelijke grondvergaderingen waren gebaseerd op een schatting van het aantal stemgerechtigden. Per 200 stemgerechtigden zou er één grondvergadering zijn. Dat betekent dat ongeveer 16.000 Amsterdammers in potentie toegang hadden tot de stedelijke grondvergaderingen.

¹¹¹ SA Amsterdam, Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813*, inv.nr. 353. Hierin: *Publicatie van de agenten tot regeling en zuivering der grondvergadering van de veertien districten aan het Ye aan de gemeente dezer stad* vastgesteld 29 april, gepubliceerd 30 april 1798, met als motto: ‘De revolutie van den 22sten januarij 1798.’ Gelijklopend: *Amsterdamsche Courant* no. 53, donderdag 3 mei 1798. Als de opkomst in Amsterdam (87%) wordt vergeleken met de gemiddelde opkomst (93%) van de geregistreerde stemgerechtigden in Holland, dan vormen die administratieve problemen maar een beperkt deel van de verklaring voor de lage opkomst. Geregistreerde stembevoegde burgers konden ook wegblijven door ziekte, werk of andere redenen.

¹¹² Dit bedrag zou naar de maatstaven van deze tijd uitkomen op een koopkracht van € 37.500; zie voor de berekening de website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php

die het gemeentebestuur hielpen met de inschrijvingen in het register ‘met de verklaring van onveranderlijke afkeer’ verdienden ieder 20 gulden. De overige kosten hadden betrekking op personen, die de zuiveringsagenten hielpen met administratieve taken.¹¹³

Rotterdam kwam eveneens in de problemen door burgers pas op vrijdag 20 april te laten tekenen, met een uitloop naar zaterdag 21 en zondag 22 april om de registratie in goede banen te leiden (zie afbeeldingen 48, 49 en 50). Stadsbestuurders slaagden er niet in om aan de meer dan 2.200 burgers een convocatiebiljet uit te reiken voor de grondvergadering in hun eigen wijk. Rotterdam amalgameerde opnieuw, ondanks het verbod daartoe en het voorschrift in de *proclamatie* om de burgers per buurt of per wijk, topografisch, op te roepen. Zeker de helft van de stembevoegde burgers in Rotterdam werd verdeeld over de 106 grondvergaderingen, ongeacht de wijk, buurt of straat waarin zij woonden (zie afbeelding 51).¹¹⁴

De uitsluiting van het stemrecht werd dus niet alleen veroorzaakt door de (politieke) selectie van de zuiveringsagenten of door inadequate lijsten van *apparente* stemgerechtigden, maar evenzeer door de onmogelijke praktische opgave om op een dergelijke korte termijn het afleggen van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ en de registratie in een aantal grote steden goed te laten verlopen.

Overigens kwamen niet alle burgers die opgeroepen waren daadwerkelijk opdagen om de verklaring af te leggen. Ondanks alle voorbereidingen van plaatselijke besturen en zuiveringsagenten waren er zelfs burgers die weliswaar gehoor gaven aan de oproep, maar vervolgens openlijk weigerden de verklaring te ondertekenen.¹¹⁵ Soms werd gearzeld: ‘Cornelis Schaay, broodbakker in Goudriaan, is wel in het Rechthuis gecompareerd, dog wist niet of hij de verklaring zoude doen of niet, wijl hij van alle menschen moest leven, zeide hij; eindelijk zou hij er met zijn vrouw eens over gaan spreken, dog toen is hij niet weert in het Rechthuis gekomen, en heeft aldus de verklaring nog niet gedaan’, aldus de schout en secretaris van Goudriaan op 15 april 1798. Een moeilijke afweging voor een middenstander

¹¹³ SA Amsterdam. Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur*, inv.nr. 555: ‘Rekening en verantwoording van de commissie door de municipaliteit benoemd ter regeling van de Bataafsche grondvergaderingen’.

¹¹⁴ Door deze aanpak kunnen de uitslagen van de 106 Rotterdamse grondvergaderingen niet met elkaar worden vergeleken. De samenstelling van de grondvergadering was in 1798 beslist anders dan in 1797.

¹¹⁵ HCO Zwolle, Archief *Stadsbestuur Zwolle*, 1230-1813, inv.nr. 1031: hierin een lijst van 37 burgers, die weigerden de verklaring te tekenen. NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 488 zuivering districten 29-30 WesterRhijn (Leiden) hierin een lijst van 82 personen, die niet hebben getekend, soms met aantekening door ziekte afwezig, soms van militairen die (waarschijnlijk) hun garnizoen niet mochten verlaten.

wonend in een dorp in de Alblasserwaard, met weinig burgers die bereid waren de ‘verklaring’ te ondertekenen.¹¹⁶

Voor het oproepen van stemgerechtigde burgers voor de grondvergaderingen bevatte de *proclamatie* hetzelfde voorschrift als in 1797: door middel van een oproepingsbiljet. De gang van zaken was echter anders dan in de zomer van 1797. Na de verklaring te hebben afgelegd en de handtekening geplaatst, ontving de burger een certificaat, diploma, acte of biljet, waaruit bleek dat hij de verklaring had afgelegd. In de meeste provincies kreeg de aldus stembevoegd verklaarde burger onmiddellijk een convocatiebiljet mee (zie afbeeldingen 52 en 53). Slechts in uitzonderlijke gevallen, zoals in Den Haag en Dordrecht, werden na de registratie nog apart convocatiebiljetten rondgebracht.

Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel zorgden voor modellen van ‘een verklaring van stemgerechtigdheid’, uit te reiken door het plaatselijk bestuur aan de burger die de verklaring had afgelegd en getekend, en soms voor modellen van convocatiebiljetten (zie afbeeldingen 54, 55 en 56).¹¹⁷ Brabant verstreekte één bewijs van stembevoegdheid dat meteen diende als convocatiebiljet: ‘Genoegzaame Exemplaren van een Certificaat, of Verklaring van Stembevoegdheid, by wyze van Oproepings billet,...’ (zie afbeelding 57). In Groningen, Drenthe en Friesland was eveneens één diploma of certificaat voldoende. In opdracht van de zuiveringsagenten had het intermediaire bestuur in Groningen 4.000 diploma’s laten drukken, voor Drenthe 2.600 exemplaren. Het Friese bestuur zond op 2 april een pakket certificaten naar de plaatselijke besturen met de opdracht die uit te reiken aan de personen die door de zuiveringsagent op de stemlijsten waren geplaatst en de verklaring hadden getekend (zie afbeelding 58).¹¹⁸

In de wijze van oproepen van burgers is de scheiding in de organisatie van het electorale proces zichtbaar: eerst een oproep om een verklaring af te leggen, een acte uit te reiken aan een individuele burger die stembevoegd werd geacht, vervolgens een oproep aan de stembevoegde burger om de grondvergadering te bezoeken (zie afbeeldingen 59 en 60). Als het even kon, werd het convocatiebiljet uitgereikt onmiddellijk na inschrijving, zodat

¹¹⁶ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 486 zuivering district 48 Lek en Maas. In Goudriaan tekenden slechts 13 burgers de verklaring. In 1801 telde het dorp 99 *apparente* stemgerechtigden.

¹¹⁷ NA Den Haag. Archief *Intermediair Administratief Bestuur over het voormalig gewest Holland 1798-1799*, inv.nr. 15 *Resolutiën van het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Holland*, deel 2, 28 maart, 121; deel 3, 2 april, 14-15. De plaatselijke besturen moesten zelf zorgen voor het drukken van voldoende exemplaren, zoals in voorgaande jaren. Gelders Archief Arnhem, *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 554 Missiven, circulaire en resoluties 1798-1799.

¹¹⁸ Tresoar Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 116: hierin: circulaire van het Administratief Bestuur van Friesland van 2 april 1798.

stads-, ambts- of dorpsbodes niet nog eens op pad hoefden. Afgifte van een convocatiebiljet aan huis aan de hoofdbewoner (de daar wonende *apparente* stemgerechtigde) of een oproep door middel van een publicatie, zoals in 1797 in verschillende provincies gebeurde, kwam in april 1798 niet meer voor. Als de burger aan de oproep gehoor gaf, verscheen hij op 23 april in zijn grondvergadering. De gang van zaken aldaar week op hoofdlijnen niet af van die op 8 augustus 1797 en was voorgeschreven in de *proclamatie* van 23/27 maart 1798.¹¹⁹

In tegenstelling met het *Reglement* werden in de *proclamatie* echter bijzondere regels vastgelegd voor de stemming over de tekst van het ontwerp van grondwet. Het gebruik van een stembiljet werd voorgeschreven, zodat minder onzekerheid bestond over de waarborging van het geheim van de stemming: ‘De stemming, [...] geschied over het Ontwerp van Staatsregeling by Ja of Nee en by Geschrifte.’ Er moest een stembus staan, waarvan de sleutel berustte bij de voorzitter: ‘Na het inkomen van de briefjens opent de Voorzitter in tegenwoordigheid der stemmers, de busse, neemt de briefjes één voor één daar uit, en stelt dezelve ter hand aan den derden stemopnemer, die dezelve briefjes overluid opleest.’ Ten slotte diende de uitslag te worden vastgelegd in een proces-verbaal, waarvan het formulier en de tekst in de *proclamatie* waren voorgeschreven. Provinciebesturen dienden te zorgen voor voldoende voorgedrukte exemplaren: voor elke grondvergadering één (zie afbeelding 61). De ingevulde exemplaren dienden via het plaatselijke bestuur en het intermediaire administratieve bestuur van de provincie te worden gezonden naar Den Haag, zodat daar de einduitslag kon worden vastgesteld (zie afbeelding 62).

Hoewel het voorgeschreven stembiljet, het gebruik van een stembus en het formulier van het proces-verbaal een geheime stemming bevorderden, zijn toch voorbeelden bewaard gebleven van lijsten met namen van stembevoegde burgers met daarachter hun stemvoorkeur, in het bijzonder in Friesland (zie afbeelding 63), maar ook in Gelderland.¹²⁰

¹¹⁹ *Publicatie* van het Uitvoerend Bewind van 27 maart 1798 van de *Proclamatie* van de Constituerende Vergadering van 23 maart 1798.

¹²⁰ In de archieven van Sneek en Workum zijn lijsten te vinden die vrijwel identiek zijn met de lijsten van de open stemming in 1797: *Archief stad Workum*, inv.nr. 197; *Archief stad Sneek*, inv.nr. 68. Dat in Friesland niet overal schriftelijk is gestemd, blijkt ook uit een kleine passage in de brief van de ‘Commissie van Huishoudelijke Zaken’ aan het Administratief Bestuur van Friesland van 25 april 1798, die de uitslag van Friesland begeleidde: ‘Te Abbeega in het district Wymbritseradeel hebben 24 voor het ontwerp van staatsregeling gestemd, waar van 11 conditioneel onverstaanbaar.’ Zie Tresoar, Leeuwarden. *Archief Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv.nr. 165.

Gelderland ondermeer te Lochem, Vorden, Wisch en Horssen in het land van Maas en Waal. Zie: RA Zutphen, *Oud-Archief Lochem*, inv.nr 98: processen-verbaal van vier grondvergaderingen van het schoutambt Lochem in de kerk en school in de stad Lochem. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers. *Archief gemeentebestuur Vorden*, 1795-1931, inv.nr. 68; *Archief Plaatselijk Bestuur Wisch*, 1419-1817, inv.nrs. 983-984. Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 570: begeleidende brief bij het proces-verbaal van Horssen.

De *proclamatie* bevorderde aldus een uniforme wijze van stemmen in grondvergaderingen. Met een stembiljet, een stembus en een landelijk voorgeschreven formulier voor een proces-verbaal werd een geheime stemming bevorderd. Open of mondeling stemmen werd een uitzondering.

§ 6 Intermezzo: de stemming bij leger en marine

Dat beroepsmilitairen mochten stemmen was uitzonderlijk, maar in dit geval onderdeel van de politiek van het Uitvoerend Bewind en de Constituerende Vergadering om zich te verzekeren van een meerderheid voor het voorliggende ontwerp van grondwet. Het Uitvoerend Bewind had in hoofdlijnen bepaald hoe de stemming bij leger en marine zou plaatsvinden. De voorbereiding en uitvoering zouden binnen de twee krijgsmachtdelen verschillend worden uitgevoerd, aangepast aan de bijzondere organisatie- en bevelstructuren.¹²¹

De agent van Oorlog gaf aan de commanderende officieren een instructie. Op zaterdagmorgen 21 april ontvingen de legeronderdelen een exemplaar van het *Ontwerp van Staatsregeling* ter lezing. Op maandag 23 april werd de tekst voorgelezen en diende elke militair met ja of nee zijn stem uit te brengen door het ondertekenen van één van de twee lijsten: of het Ontwerp van Staatsregeling ‘vrijwillig aan te nemen’ of ‘vrijwillig aftekeuren’.¹²²

Er is een verslag over de gang van zaken dat een fraaie illustratie geeft van de manier waarop de stemming binnen het leger is aangepakt. In Den Haag stond het garnizoen opgesteld op de Koekamp, een (nog bestaand) terrein gelegen naast het Malieveld.

¹²¹ NA Den Haag, Archief *Oorlog voor 1813*, inv nr. 1 en 40. Het archief van het ministerie van Marine is in 1844 voor een deel door brand verwoest, zodat veel gegevens over de marine ontbreken. In het bijzonder de besluiten van de Agent van Marine met bijlagen (het zogenoemde verbaal) over de maanden februari 1798-september 1799 ontbreken, evenals de ingekomen missiven, memories en rapporten van zeeofficieren en schepelingen over deze periode. Afschriften van de processen-verbaal ontbreken, ondanks de opdracht aan commandanten en bevelhebbers in de proclamatie om de uitslag in eigen registers vast te leggen: *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3, Maart, 23 maart 1798, 543.

¹²² Citaat uit de circulaire: ‘Gy zult op den 21 dezer maand April aan elk der onderhebbende compagnien, des morgens ten 10 uren een Exemplaar doen bezorgen, ten einde de Officieren en Manschappen, behoorlijk kennis krygen, van den inhoud van dit Ontwerp. Op den 23 des morgens ten 10 uren zult Gy het geheele Garnisoen, op de geschiktste plaats doen bijeen vergaderen, zonder Geweer of Patroontassen, door elke Compagnie een kring doen formeren, en in denzelfen door den jongsten Lieutenant of zodanigen Officier, welke daar toe het best geschikt is, het Ontwerp duidelyk doen voorlezen, en dit gedaan zynde, zult gy Battaillons wyze, Hoofdelyk, beginnende met den eerste Officier in rang, en zo voortgaande, over de goed- of afkeuring van dit Ontwerp doen stemmen, en tekenen op twee door U te formeeren Lysten, aan welker Hoofd gy zult stellen: ‘Wy ondergetekende verklaren, vrywillig aan te nemen en te bekrachtigen, het Ontwerp van Staatsregeling. voor de Bataafsche Republiek, door de Constituëerende Vergadering, representerende het Bataafsche Volk, op den 17 Maart laatsleden gearresteerd. Of: Wy ondergetekende verklaren, vrywillig aftekeuren en te verwerpen, het Ontwerp van Staatsregeling voor de Bataafsche Republiek, door de Constituëerende Vergadering representerende het Bataafsche Volk.’

‘Het uitbrengen der stemmen omtrent de staatsregeling is door het Bataafsche Garnizoen alhier op de volgende wyze geschied. Ten half tien uren vergaderde hetzelve in de Koekamp, bestaande uit het 3de Battaillon der 1ste halve Brigade, het 1ste Battaillon der 3de halve Brigade, het 2de Battaillon Artillerie, en een Divisie Ruitery. Vervolgens werd de Grondvergadering aldaar door een Kanonschoot geopend, waar na de Staatsregeling aan iedere Compagnie in het byzonder voorgelezen werd. Deze lezing geëindigd zynde, werden de stemmen van alle de tegenwoordig zynde Officieren en Onder-officieren opgenomen, waar na die der Gemeenen van elk Corps door deszelfs Colonel afgevraagd werden, welke afvraging zo door Officieren, Onder-officieren, als gemeenen eenparig met JA beantwoord, en met derzelve naamtekening bekrachtigd werd.

Deze werkzaamheden dus naar genoegen afgelopen zynde, werd er weder een Kanon gelost ten teken, dat de Staatsregeling in deze Grondvergadering aangenomen was. Een tweede Kanonschoot strekte, om de Vergadering te sluiten, waar na er een algemeen Vreugde-geroep: - Leve het Gemeenebest! - aangeheeven werd, terwyl op een derden schoot de geweeren opgenomen werden, marcherende elk Corps daar op in de beste orde naar zyne Casernes.’¹²³

In Den Haag stemden aldus 1.612 militairen; één soldaat had de moed tegen te stemmen.¹²⁴ Niet overal stond het garnizoen overigens in het gelid in de open lucht opgesteld. Het garnizoen van Kampen kwam bijvoorbeeld bijeen in de Broederkerk. Voor het leger zijn gedetailleerde uitslagen van de stemming in de verschillende corpsen en garnizoenssteden bewaard gebleven (zie Bijlage 3).

Het mag bijzonder heten, dat ondanks de voorgeschreven en gehanteerde procedure 63 van de 20.625 militairen durfden tegen stemmen.¹²⁵ Eén geval is bekend van een (anoniem gebleven) soldaat in Leiden die voor een paar dagen werd opgesloten, omdat hij pertinent weigerde te stemmen.¹²⁶ Het satirische weekblad *de Politieke Blixem* publiceerde over een dergelijk voorval bij de marine:

‘Men meent van goederhand te weten, dat zeker Matroos op een van ’s Lands Scheepen van Oorlog door zynen Bevelhebber in de boeyen is gezet, om dat hij absoluut is blyven weigeren,

¹²³ *Haagsche Courant* nr. 50 van woensdag 25 april 1798. Grotendeels overgenomen in de *Rotterdamsche Courant* nr. 50 van donderdag 26 april 1798.

¹²⁴ NA Den Haag. Archief *Oorlog voor 1813*, inv.nr. 11.

¹²⁵ *Ibidem*, inv.nr. 11. Hierin het besluit van het departement militair over het opmaken van de uitslag per onderdeel 30 april 1798.

¹²⁶ Op 25 april gaf de agent van Oorlog echter aan de garnizoenscommandant de opdracht hem vrij te laten als hij geen ander delict op zijn conto had staan. NA Den Haag. Archief *Oorlog voor 1813*, inv.nr. 40.

zyne stem uit te brengen over het plan van Constitutie, op grond, dat hy een vreemdeling zynde vermeende, dat recht niet te kunnen uitoefenen. – Wonderbaarlyke gebeurtenissen!’¹²⁷

De matroos was kennelijk beter op de hoogte van de eisen voor stemrecht dan zijn meerderen, maar het was blijkbaar niet de bedoeling om dat kenbaar te maken.

De marine vergde overigens een andere aanpak dan het leger. De agent van Marine verzocht het Uitvoerend Bewind om 150 exemplaren van het *Ontwerp van Staatsregeling*, ‘om dezelve naar boord van de onderscheiden scheepen te verzenden met last aan de [...] commandanten om dezelve staatsregeling aan de Equipage voor te lezen ende dezelve stemmen wegens de weinige bedrevenheid van het zeevolk in het schrijven bij plaatselijke afscheiding op te neemen, vervolgens van beiden partijen behoorlijke lijsten te maken, die door den commandant en eerste schrijver te doen tekenen en aan den agent der Marine inzenden, om door denzelfden ter kennis van het Bewind gebragt te worden.’¹²⁸

Er is een brief bewaard gebleven van de agent aan de commandanten van de marineschepen liggend voor de rede van Amsterdam ter begeleiding van een aantal exemplaren van het *Ontwerp van Staatsregeling*:

‘Gij zult zorg dragen, dat door middel van de gewoone looporde aan elk schip twee of drie naar het getal der manschappen, worden uitgereikt, met dezen last, dat de commandeerende officier het genoemde plan van constitutie gedurende den tijd van ten minsten drie dagen voor den 23 April ter leezing zal leggen in eene daartoe te verkiezene plaats of plaatsen, dat op denzelfden 23 april al het volk door hem op dek zal worden opgeroepen, en aan elk hoofd voor hoofd zal worden afgevraagd of hij dat Plan goed- dan afkeurd, zullende exacte lijsten van de als dan presente manschappen op iederen bodem gehouden en mij ten spoedigste met den uitslag dezer scheepsvergadering, in behoorlijk verbaal door den commandeerende officier en schrijvers geteekend, moeten worden overgezonden.’¹²⁹

De volgende dagen haalden de schrijvers van de schepen de exemplaren van het *Ontwerp van Staatsregeling* op en schreven de looporder over.

¹²⁷ *De Politieke Blixem*, no. 47, 30 april 1798.

¹²⁸ NA Den Haag. Archief *Oorlog voor 1813*, inv.nr. 1. Hierin een afschrift van het besluit voor de Marine. Archief *Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 12, besluit van het Uitvoerend Bewind van 29 maart 1798 nr. 14 en 15. Brieven van de Agent van Marine van 28 maart 1798.

¹²⁹ NA Den Haag. Archief *Admiraliteitscolleges*, XXIX Wolterbeek, inv.nr. 8.

Een aantal scheepsjournalen bevat aantekeningen over de gang van zaken bij de terinzagelegging, het voorlezen van het ontwerp van grondwet en de stemming op 23 april.¹³⁰ De manschappen stonden op het dek in het gelid opgesteld voor het uitbrengen van hun stem in een zogenoemde scheepsvergadering, het equivalent van de grondvergadering op de vaste wal. Bijzonder is het verslag in het scheepsjournaal van *De Batavier*:

‘Maandag 23 april. ’s Morg[ens]’en voorm[iddags] de wind O[oost] en ZO b/z Coelte, heldere lugt, mooy weer.

De parade geformeert zijnde, wierd alarm gemaakt, al het volk op ‘t dek off boven zijnde, wierd publicq voorgeleesen de Proclamatie uijt het ontwerp van Staatsregeling van ’t Bataafsche volk, welk ontwerp reeds eenige dagen publicq voor ieder een gelegen had. Na ’t leesen gedaan was, sprak den eersten officier A. Zuijderstroom de gehele equipage aan en maakten de reeden bekend waarom men thans bij een geroepen was, om dat men nu immediaat de stemmen zoude opneemen, betreffende de voornoemde staatsregeling. De stemmen hoeft voor hoeft volgens de Rol opgenomen zijnde, is gebleeken dat 48 Ja en 253 Neen gestemt hebben, als meede één zonder zijn stem gegeven te hebben. ‘¹³¹

De meerderheid van het bemanning van *De Batavier* stemde dus *tegen* het *Ontwerp van Staatsregeling!* Het scheepsjournaal beschrijft de gang van zaken, nadat schout-bij-nacht Story die uitslag ter ore was gekomen. Die legde zich niet neer bij de verwerping en droeg de bevelvoerend officier op om nadere informatie te verzamelen over de stemming onder het personeel:

‘Ten 5 uren door den S[chout] B[ij] Nagt Story Zein gedaan voor onsen commanderende officier, den zelve daar heenen geweest zynde, weder aan boord komende, wierd het volk off

¹³⁰ NA Den Haag. Archief *Departement van Marine 1795-1811*. Aanhangsel II, inv.nr. 70 Journaal gehouden door Pieter Grootenhuys, eerste schrijver aan boord van ’s-lands schip van oorlog de Unie onder commando van luitenant ter zee Arie de Gelder, 23 maart 1798-10 juni 1799.

Inv.nr. 97 Journaal gehouden door Hendrik Cramer, 1e schrijver aan boord van ’s lands schip van oorlog Kortenaer, onder commando van de kap. Johan Arnold van Grootenray, 22 juni 1797-1 april 1799. Het scheepsjournaal van het fregat *Kortenaer*, voor anker liggend voor de rede van Hellevoetsluis, bevat een aantekening over het voorlezen van het *Ontwerp van Staatsregeling* aan de bemanning: een deel op dinsdag 17 april, de rest op woensdag 18 april.

In 1799 klaagde de commandant van ‘de Kortenaer’, kapitein Grootenray, dat hij niet met zijn manschappen kon communiceren, omdat veel schepelingen afkomstig waren uit Oost-Europa. Terecht maakt Roodhuyzen in een noot de kanttekening over de stemming op de marineschepen: ‘De vraag is of manschappen van buitenlandse herkomst begrepen hebben waar het over ging.’ Roodhuyzen. *In woelig vaarwater*, 206, noot 76.

¹³¹ NA Den Haag. Archief *Departement van Marine 1795-1813* Aanhangsel II, inv.nr. 67 Journaal gehouden door de eerste schrijver Frederik Willem ten Boom aan boord van ‘s-lands schip van oorlog de *Batavier* onder commando van de kapitein-luitenant J.J. Souter van 1 oktober 1796-30 juni 1798.

wel de geheele Equipage weder opgeroepen. Alle bij elkanderen zijnde, wierd door den commanderende officier uyt order van den S[chout] B[ij] Nagt gevraagd off zij alle bij het gegeevene woord op de stemming bleeven ressiesteeren, waar op door alle eenparig geantwoord wierd, JA, waar op door den commanderende officier verder gevraagd wierd aan de geene die Neen gestemt hadden, wat reeden zij daar voor hebben gehad. Waar op 't grootste gedeelte antwoorde, dat zij haar wel voor vier Jaaren bij 't land geéngageert off verbonden hadden en uyt het boekje begreepen zoo zij JA, gestemd hadden, zij ook verpligt waaren te blijven dienen, zoo lange zulks goed gevonden wierd. En het klijndere off overige gedeelte antwoorden om dat de gilden daar in vernietigt wierden en zij daar onder behoorden en langen tijd de kosten daar voor hadden moeten dragen en opbrengen en dus als dezelve vernietigt wierden, zij zulks niet alleen quijt [=kwijt] waaren maar ook niet in staat waaren, haar brood te kunnen winnen en wel om reedenen de Jooden dan alle ambagten bij de hand zouden neemen en die voor half geld dan zoude werken, om een ander te onderdrukken.¹³²

De meerderheid van de 253 tegenstemmers dacht blijkbaar dat door de aanneming van het ontwerp van grondwet hun tijdelijk contract bij de marine zou vervallen en worden omgezet in een contract voor onbepaalde tijd. Anderen stemden tegen, omdat de gilden zouden worden opgeheven, waaraan zij contributies en opleidingsgeld hadden betaald. De opheffing van de gilden was inderdaad één van de kernpunten van het *Ontwerp van Staatsregeling*. De gilden waren voor de scheepslieden van belang als zij na beëindiging van hun contract op de vaste wal aan de slag wilden gaan. Ten slotte kwam een 'antisemitisch' argument ter sprake: de joden zouden na de afschaffing van de gilden voor de helft van het geld alle ambachten overnemen en hen verdringen van de arbeidsmarkt. Een illustratie van sociaaleconomische motieven die mede een rol speelden bij de individuele afweging om al of niet voor of tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* te stemmen, wellicht om al of niet deel te nemen aan de grondvergaderingen.

De bemanning van *De Batavier* stond trouwens niet alleen. De uitslag op de vloot laat zien, dat ongeveer 15% van het marinepersoneel tegen het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling* stemde: 1.200 tegenstemmers en 6.329 voorstemmers. Zo zeker als de Haagse politiek kon rekenen op het leger, zo onzeker was de situatie kennelijk bij de marine.¹³³

¹³² Ibidem.

¹³³ Uitslag van de marine: NA Den Haag. Archief *Departement van Marine 1795-1810*, inv.nr. 346, 97-98. Hierin een afschrift van de brief van de Agent van Marine aan het Uitvoerend Bewind van 28 april met de uitslag: 6.329 stemmen voor en 1.200 tegen.

Hoe dan ook, de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind organiseerden alvast een mooi aantal voorstemmers onder leger- en marinepersoneel voor het *Ontwerp van Staatsregeling*, namelijk 28.154; dat was, zoals zal blijken, 17% van het totaal aantal uitgebrachte stemmen.

§ 7 De uitslag

Maandag 23 april moet een bijzondere dag zijn geweest die veel mensen moet zijn opgevallen, ook al stemden zij niet. Arbeiders die werkten aan openbare werken of in loondienst waren bij overheidsbedrijven, hadden op kosten van het land een vrije dag gekregen met behoud van loon:

‘ten einde aan alle daartoe bevoegde Burgeren door de geheele Bataafsche Republiek de gelegenheid te geven, om ter bestemder tijd de Grondvergaderingen bij te wonen, zal er op dien dag aan ‘s Lands werken, het zij dan Fortificatien, Magazijnen, Werven of dergelijke, niet worden geärbeid. Dan, daar de nijvere Arbeidsman, door zig van zijnen Burgerpligt te kwijten, zoude ontzet zijn van dat inkomen, vordert de edelmoedigheid der Natie, dat hij zijn gewoon daggeld, ook voor dien dag, zal genieten, waar voor het Uitvoerend Bewind de nodige zorge zal dragen.’¹³⁴

Het stadsbestuur van Leiden legde al het economisch leven op 23 april na half vijf stil, zodat iedere burger, ook arbeiders en handwerkslieden, zou kunnen deelnemen aan hun grondvergaderingen (zie afbeelding 64). En passant vond in Den Haag, maar ook in Sneek en Joure, een verschuiving van de wekelijkse marktdag plaats van maandag naar dinsdag, zoals was aanbevolen in de *proclamatie*.¹³⁵

Zo liep maandag 23 april 1798 uit op een rustige, bijna zondagse dag. Er was geen wanklank te horen na de eerdere beroering in sommige steden over de zuivering van de grondvergaderingen. Veel betrokkenen bij de organisatie van het referendum waren overtuigd, dat de hele gang van zaken zou leiden tot een *Ontwerp van Staatsregeling* dat door de overgrote meerderheid van de stembevoegde burgers zou worden aanvaard. En dat zou inderdaad het geval zijn. De *Oprechte Bataafsche Courant* berichtte:

¹³⁴ *Proclamatie* van de Constituerende Vergadering van 23 maart, gepubliceerd door het Uitvoerend Bewind op 27 maart 1798.

¹³⁵ *Friesche Courant* no. 47 van 19 april 1798. Advertentie van de Raad der Gemeente van Haskerland. Verschuiving voor de weekmarkt van Joure naar woensdag 25 april.

‘Van alle kanten komen by ons berichten in, dat het ONTWERP VAN STAATSREGELING met eene groote meerderheid, ja genoegzaam UNANIEM *goedgekeurd* is, en waarom wy het ook onnoodig geacht hebben, een nauwkeurige opgaave der byzondere stemminge, onzere Lezers mede te deelen.¹³⁶

Andere kranten publiceerden wel uitslagen. De (traditionele) stadscouranten deelden evenals in 1797 de uitslag van hun stad en onmiddellijke omgeving mee.¹³⁷ De *Haagsche Courant*, de *Goudasche Courant* en de *Friesche Courant* zetten de redactionele lijn voort door in de rubriek ‘ingekomen berichten nopens de stemming over het ontwerp van Staatsregeling’ uitslagen uit het hele land te publiceren. De *Friesche Courant* en de *Utrechtsche Courant* zouden de volledige officiële uitslag van hun provincies publiceren.¹³⁸

In vergelijking met 1797 hoefde geen weken meer op de officiële uitslag te worden gewacht. Het Uitvoerend Bewind had de procedure zo efficiënt ingericht, dat binnen één week de uitslag kon worden vastgesteld.¹³⁹ Vóór 30 april moesten de processen-verbaal in Den Haag via de intermediaire administratieve besturen zijn bezorgd. Zodoende kon het Uitvoerend Bewind op 30 april de einduitslag vaststellen en die op dinsdag 1 mei meedelen

¹³⁶ *Oprechte Bataafsche Courant* no. 50 van 25 april 1798.

¹³⁷ *Groninger Courant* no. 36 van 27 april bevat de uitslag voor de provincie Groningen, volgens de 8 districten waarin de provincies was verdeeld.

Eerste gedeeltelijke uitslag voor de officiële bekendmaking in de *Oprechte Haarlemse Courant* no. 52 van dinsdag 1 mei 1798 met de uitslagen van Holland, Brabant, Groningen en Utrecht en de Zeeuwse steden Middelburg en Vlissingen. Landelijke einduitslag in no. 53 van donderdag 3 mei 1798.

Uitslag in de *Leydse Courant* no. 54 van vrijdag 4 mei 1798. *Haagsche Courant* no. 54 van vrijdag 4 mei 1798. *Zwolsche Courant* no. 37 van woensdag 9 mei 1798. *De Middelburgsche Courant* no. 53 van 26 april meldt de uitslagen van Middelburg en Vlissingen. Het nummer van 28 april no. 54 bevat de uitslag van Den Haag en de einduitslag voor Zeeland.

¹³⁸ Eerste aanzet *Goudasche Courant*, woensdag 24 april no. 50 over Gouda en directe omgeving, Den Haag en Maassluis. Korte samenvatting over de militairen bij de Koekamp; *Goudasche Courant* 27 april no. 51. Den Haag, Rotterdam, Leiden, een aantal dorpen in het Westland. No. 52 opnieuw een aantal plaatsen in Holland, nu ook Zeeland en Brabant. *Goudasche Courant* 2 mei no. 53. Bevat de einduitslagen van Holland, Utrecht, Friesland en Brabant. Volledig officiële uitslag en parlementair verslag *Goudasche Courant* 4 mei no. 54.

Friesche Courant, no. 50 van 26 april 1798 geeft de uitslag van Friesland met een vergelijking met 1797. ‘Thans kunnen wy onze braave Medeburgeren van harte geluk wenschen, dat in dit Gewest, gepasseerde Maandag de Acte van Staatsregeling of Plan van Constitutie, blykens de onderstaande voorlopige opgaave, is AANGENOOMEN.’ Een volledige uitslag van steden en plattelandsdistricten in Friesland: *Friesche Courant* no. 51 van 28 april 1798. *Friesche Courant* no. 55 van 8 mei 1798 bevat een verslag van de bijeenkomst in Den Haag van 1 mei.

Haagsche Courant no. 50 van 25 april. Uitslag van Den Haag en een aantal plaatsen in Holland, no. 51, 27 april: een lijst, schoon de berichten van alle zijden by ons inkomende genoegzaam unaniem het aanneemen van de CONSTITUTIE te kunnen geven, zo voldoen wy aan eenige verzoeken ons gedaan met de volgende opgaave:[...]. *Utrechtsche Courant* no. 52. van 30 april 1798: uitslag van de provincie Utrecht.

¹³⁹ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 81: ‘Het Uitvoerend Bewind, de stemming [...], verzameld hebbende, maakt het resultaat derzelve Grondvergaderingswyze op, geeft daarvan ten spoedigsten by missive aan de Constituerende Vergadering, en by Publicatie aan het Bataafsche Volk kennis.’

aan de Constituerende Vergadering. De *Haagsche Courant* van woensdag 2 mei 1798 kon als allerlaatste nieuws de mededeling van het Uitvoerend Bewind brengen:

‘Heden morgen is op eene plechtige wyze onder het lossen van het Geschut het luiden en speelen der Klokken en Trompet-geschal door het Uitvoerend Bewind aan de Constituërende Vergadering kennis gegeven van den uitslag der Stemming over het Ontwerp van Staatsregeling.; waarvan het resultaat is, dat van 165.510 stemmen, 153.913 JA en 11.597 NEEN gestemt hebben; zo dat het zelve met 142.316 stemmen is aangenomen.’¹⁴⁰

De *Haagsche Courant* van vrijdag 4 mei bevat een uitgebreider verslag van de gebeurtenissen van dinsdag 1 mei:

‘Toen de Secretaris van het Uitvoerend Bewind zich na de Constituerende Vergadering begaf om het heuglyk bericht wegens de stemming over te brengen, was dezelve gezeeten in een koets voor gegaan van 12 Trompetters, een Detachement Cavallerie, en vier bodes, werden de train op gelyke wyze beslooten.’¹⁴¹

Het Uitvoerend Bewind was gehuisvest in het Logement van Amsterdam aan het Plein, zodat de ceremoniële stoet slechts een korte route zal hebben gevolgd.¹⁴² Aangekomen op het Binnenhof, deed de journalist verslag vanaf de publieke tribune. De lopende zitting werd onderbroken:

‘Vervolgens communiceert de burger Rant, [...], dat de Secretaris van het Uitvoerend Bewind zich in de Antichambre bevind, en zyne begeerte te kennen gegeven [...] namens dat Bewind Officiëel met de Secretarissen der Vergadering te spreken: waarop drie [...] tot dat einde Gecommitteerd worden, en in de Zaal geretourneerd zynde, zegt [...], dat de Secretaris van het Uitvoerend Bewind hem [...], ter hand had gestelt een pergament, waarop de uitslag der stemming over het ontwerp van Staatsregeling was vermeld: met verzoek om hetzelve aan den President ter hand te stellen.

De President hetzelve in handen hebbende. Werden de drie couleurige linten, waar mede het toegestrikt was, los gemaakt; en ontrold zynde, de inhoud door een der Secretarissen

¹⁴⁰ *Haagsche Courant* no. 53 van woensdag 2 mei 1798.

¹⁴¹ *Haagsche Courant* no. 54 van vrijdag 4 mei 1798. Voor een vrijwel gelijkloidend verslag: *Goudasche Courant* van 4 mei 1798.

¹⁴² Het Logement van Amsterdam is een nog steeds bestaand gebouw aan het Plein in Den Haag, waarin diensten van de Staten-Generaal zijn gehuisvest.

voorgelezen, waar uit bleek, dat in de Grondvergaderingen waarin opgekomen 165.510 stemgerechtigde Burgers, waar van zich 153.913 VOOR, en 11.597 TEGEN het ontwerp verklaart hadden; zo dat dezelve met eene meerderheid van 142.316 stemmen was aangenomen; en dat dus, hoedanig ook de stemming gerekend werd, het altyd daar op neder kwam, dat het ontwerp van Staatsregeling met eene groote meerderheid was goedgekeurd.¹⁴³

De journalist van het *Dagverhaal* voegde er nog aan toe: 'Terwijl, zo de Vergadering als de tribunes weergalmden van het onophoudelijk geroep: 'Leeve de Republicq!!! Leeve de Constitutie voor het Bataafsche Volk!!!'¹⁴⁴ Buiten luidden kerkklokken en werden 21 schoten door militairen gelost. De *Haagsche Courant* vervolgde:

'Na het scheiden der Vergadering werd de President in statie na zyne woning begeleid, vooraf gingen 12 Musikanten, 6 Bodes van staat, de leden van 't Bureau en eenige uit de Vergadering, 2 Leden uit de Societeit, dragende de Fransche en Bataafsche vlaggen, gevolgd door de overige Leden 2 aan 2, zynde 's avonds de Societeit verligt en op dezelve Bal en Dansparty, terwyl het Bulderen van 't Kanon, als ook het spelen en luiden der Klokken, tot laat in den avond, by afwisseling duurde.'¹⁴⁵

Het Uitvoerend Bewind publiceerde de einduitslag pas een paar dagen later in de *proclamatie* van 6 mei 1798, zonder uitsplitsing naar provincies (zie afbeelding 65).¹⁴⁶ Door het voorlezen van de uitslag in de Constituerende Vergadering verscheen die gedetailleerde uitslag toch in kranten (zie tabel 5.1).

De officiële uitslag was gebaseerd op de processen-verbaal die vóór 30 april door het Uitvoerend Bewind waren ontvangen. Evenals in 1797 bleken uitslagen die te laat in Den Haag waren aangekomen, niet meer in de einduitslag te zijn verwerkt. Door het archiefonderzoek kwamen verder enkele afwijkingen met de officiële uitslag aan het licht, veroorzaakt door telfouten. De *feitelijke* uitslag, gebaseerd op de gearchiveerde processen-verbaal en stemlijsten, is opgenomen in tabel 5.2.¹⁴⁷ De verschillen met de officiële uitslag

¹⁴³ *Haagsche Courant* no. 54 van vrijdag 4 mei 1798.

¹⁴⁴ *Dagverhaal* IX, nr. 931 (maandag 30 april, dinsdag 1 mei en woensdag 2 mei 1798) zitting van 1 mei: 594-595; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 90-91.

¹⁴⁵ *Haagsche Courant*, no. 54 van vrijdag 4 mei 1798.

¹⁴⁶ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 457-458.

¹⁴⁷ De cijfers in de tabel zijn gebaseerd op uitslaggegevens die te vinden zijn in de archieven van de Intermediair Administratieve Besturen, de stemlijsten van Overijssel in het Nationaal Archief en de originele processen-verbaal van de provincie Groningen in het Nationaal Archief. Zie bronvermelding onder de tabel. Plaatselijke archieven kunnen gegevens bevatten met kleine afwijkingen van de gegevens die op provinciaal niveau zijn

zijn marginaal: de verhouding tussen het aantal *ja*- en *nee*-stemmen per provincie wijzigt niet, de onderlinge rangorde van provincies wat betreft de uitslagen evenmin. (Voor alle plaatselijke uitslagen wordt verwezen naar het *bronnenboek*.) Verder is de uitslag van Leerdam gevoegd bij Holland en die van Buren opgeteld bij Gelderland.¹⁴⁸

Tabel 5.1: De officiële uitslag van het referendum van 23 april 1798

	<i>Ja stemmen</i>	<i>Nee stemmen</i>	<i>Totaal</i>
Groningen	3.633	100	3.733
Friesland	6.489	231	6.720
Drenthe	1.862	423	2.285
Overijssel	12.915	1.172	14.087
Gelderland	13.236	560	13.796
Utrecht	3.451	506	3.957
Holland	49.382	1.919	51.301
Zeeland	4.972	263	5.235
Bataafs-Brabant	31.004	5.152	36.156
Leerdam	41	4	45
Buuren	37	4	41
Marine	6.329	1.200	7.529
Armée	20.562	63	20.625
Bataafse Republiek	153.913	11.597	165.510

Bronnen: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II: 454; Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling, 1799*: 561; *Jaarboeken der Bataafse Republiek 1798*, deel 39: 253

De uitslagen van leger en marine zijn in tabel 5.2 mede opgenomen. Bij het maken van vergelijkingen met de uitslag van 1797 zullen deze extra 28.154 echter buiten beschouwing blijven. De militairen hadden in 1797 immers niet aan het referendum deelgenomen.

vastgelegd. Dat kan veroorzaakt zijn door tel- of rekenfouten of door correcties van het intermediair administratief provinciebestuur op grond van (niet bewaard gebleven) processen-verbaal. Dat betreft ondermeer **Amsterdam**: de einduitslag in NA Den Haag, Archief *Intermediair Administratief bestuur van Holland*, inv.nr 3: 10.401 ja-stemmen en 112 nee-stemmen. Totale opkomst 10.513. De einduitslag in SA Amsterdam, Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813*, inv.nr. 225: 10.439 ja-stemmen en 114 nee-stemmen. Totale opkomst 10.553.

Weesp: de einduitslag in NA Den Haag. Archief *Intermediair Administratief bestuur van Holland*, inv.nr 3: 155 ja-stemmen en 15 nee-stemmen; RHC Vecht en Venen. Archief *Stad Weesp, 1795-1813*, niet geïnventariseerd, A 14, notulen van 24 april 1798: 155 ja stemmen en 17 nee-stemmen.

Haarlem: de einduitslag in NA Den Haag. Archief *Intermediair Administratief bestuur van Holland*, inv.nr 3: 810 ja-stemmen en 4 nee-stemmen; Noord-Hollands Archief. Archief *Stadsbestuur van Haarlem*, inv.nr. 455: 1840 ja-stemmen en 43 nee-stemmen.

Stad Utrecht: De Bruin, *Burgers op het kussen*, 320, noot 55: Intermediair Administratief Bestuur van Utrecht: 1266 ja-stemmen en 17 nee-stemmen; Stadsbestuur Utrecht: 1267 ja-stemmen en -15 nee-stemmen.

¹⁴⁸ Leerdam zond de uitslag rechtstreeks aan het Uitvoerend Bewind. Dat deed het stadsbestuur ook al in 1797.

Tabel 5.2: De feitelijke uitslag van het referendum van 23 april 1798

	Ja stemmen	%	Nee stemmen	%	Totaal
Groningen	3.648	97%	102	3%	3.750
Friesland	6.515	97%	233	3%	6.748
Drenthe	1.862	81%	423	19%	2.285
Overijssel	14.598	92%	1.254	8%	15.852
Gelderland	13.394	96%	565	4%	13.959
Utrecht	3.451	87%	506	13%	3.957
Holland	49.623	96%	1.925	4%	51.549
Zeeland	5.024	95%	265	5%	5.299
Bataafs-Brabant	30.944	86%	5.152	14%	36.096
Marine	6.239	84%	1.200	16%	7.529
Armée	20.562	100%	63	0%	20.625
Bataafse Republiek	155.860	93%	11.688	7%	167.649

Bronnen: Groningen: NA Den Haag, Archief *UB*, inv.nr. 672; Friesland: Tresor, Archief *BRF*, inv.nr. 165; Drenthe: Drents Archief, Archief *OSA*, inv.nr. 135; Overijssel: NA Den Haag, Archief *UB*, inv.nr. 23; Gelderland: Gelders Archief, Archief *BFA*, inv.nr. 570; Utrecht: Het Utrechts Archief, Archief *Staten van Utrecht*, inv.nr. 1197-7; Holland: NA Den Haag, Archief *IAB Holland*, inv.nr. 3; Zeeland: Zeeuws Archief, Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1185; NA Den Haag, Archief *UB*, inv.nr. 23; Bataafs-Brabant, Archief Gewestelijke en departementale besturen 1795-1814, inv.nr. 57. Marine: NA Den Haag, Archief *Departement van Marine 1795-1810*, inv.nr. 346; Leger: NA Den Haag, Archief *Oorlog voor 1813*, inv.nr. 11.

Van de opgekomen stembevoegde burgers en militairen aanvaardde 93% het *Ontwerp van Staatsregeling*. Per provincie was de uitslag opnieuw wisselend. De tegenstemmen kwamen nu vooral uit Drenthe (19%), Brabant (14%) en Utrecht (13%). In Holland, Zeeland, Friesland en Groningen werd nauwelijks tegengestemd.

De deelname met 139.495 stemmers, zonder militairen, was in 1798 2% hoger dan in 1797. In vergelijking met 1797 verscherpten de verschillen op dit punt zich tussen de provincies. Vooral in Bataafs-Brabant en in mindere mate in Overijssel en Zeeland steeg de opkomst in absolute cijfers, in de rest van de provincies kwamen minder burgers naar de grondvergadering. In hoeverre dit het gevolg zou kunnen zijn van de zuivering van de grondvergaderingen, komt nog aan de orde. Al met al zijn de verschillen wat betreft de opkomst in vergelijking met 1797 echter niet opvallend groot.

Evenals voor 1797 kan voor 1798 een schatting van de opkomst worden gemaakt op basis van gegevens uit 1801-1802.¹⁴⁹ Ongeveer 33% van het aantal stemgerechtigde burgers, opnieuw zonder militairen, kwam op, maar er zijn aanzienlijke verschillen tussen provincies. Bataafs-Brabant is de enige provincie waar een meerderheid, zelfs 75%, van het aantal

¹⁴⁹ Zie *bronnenboek*.

stemgerechtigden kwam opdagen om te stemmen (zie tabel 5.3).¹⁵⁰ Groningen had opnieuw de laagste opkomst met 15%. De provincies Friesland, Drenthe en Utrecht bleven in de buurt met percentages tussen 19% en 21%, alle drie overigens minder dan in 1797. Ook Gelderland en Holland hadden een lagere opkomst dan in 1797. In Overijssel daarentegen steeg de opkomst van 39% naar 45% en in Zeeland van 23% naar 30%.

Tabel 5.3: Referendum 1798: geschatte opkomst van het aantal stemgerechtigden

	Aantal stemgerechtigden In 1801/1802	Aantal opgekomen stembevoegden	Geschatte Opkomst in percentages
Groningen	24.097	3.750	15%
Friesland	35.564	6.748	19%
Drenthe	11.074	2.285	21%
Overijssel	34.936	15.852	45%
Gelderland	53.985	13.959	26%
Utrecht	19.209	3.957	21%
Holland	172.508	51.549	30%
Zeeland	17.537	5.299	30%
Bataafs-Brabant	48.392	36.096	75%
Bataafse Republiek	417.302	139.495	33%

Bron: zie bronnenboek

Zoals in het voorgaande is betoogd, was in april 1798 het begrip *apparente* stemgerechtigden overbodig geworden. Door de verplichte ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ was voor iedereen die bij de organisatie van het referendum betrokken was duidelijk wie een stembevoegde burger was. De processen-verbaal bevatten echter geen opgaven van het aantal stembevoegde burgers. Omdat de zuiveringsagenten de lijsten van de geregistreerde en toegelaten burgers naar Den Haag moesten sturen, zijn toch gegevens beschikbaar. Helaas hebben niet alle agenten die lijsten opgestuurd of zijn die registers

¹⁵⁰ Het opkomstcijfer van 33% wijkt af van het cijfer van 40% dat regelmatig voorkomt in de historische literatuur. Dat cijfer is afkomstig van E.H. Kossmann, die dit in 1971 publiceerde in zijn studie over de geschiedenis van Nederland en België: ‘Altogether 165.520 men (40 per cent of the adult male population) took part in the referendum; only 11,597 of them voted against the constitution’. Bron en berekening licht hij in een noot summier toe. Dat cijfer is vervolgens een eigen leven gaan leiden, omdat andere historici het overnamen. Kossmann gebruikte de gepubliceerde uitslag van het referendum voor de grondwet van 1801 als bron met daarin een opgave van 416.419 *apparente* stemgerechtigde mannen. Militairen zijn door plaatselijke besturen niet opgegeven. Dat is begrijpelijk, want zij hadden geen stemrecht en plaatselijke besturen hadden geen enkel overzicht van het aantal militairen in garnizoenen. De opkomst in relatie tot het aantal stemgerechtigden kan in 1798 alleen correct zijn als de gestemd hebbende militairen niet worden meegeteld of om bij de opgave van 1801 circa 28.000 militairen bij het aantal van 416.419 *apparente* stemgerechtigde mannen erbij te tellen.

bewaard gebleven. In plaatselijke archieven zijn soms nog originele lijsten of registers aanwezig.

In tabel 5.4 is het aantal burgers opgenomen dat bereid was een handtekening te plaatsen onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, gerelateerd aan de opkomst op 23 april. Voor driekwart van het aantal plaatselijke besturen, met driekwart van de inwoners van de Republiek, zijn gegevens beschikbaar. Voor de provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Gelderland en Holland zijn die lijsten vrijwel compleet. De ingezonden registers en lijsten uit Zeeland zijn in Den Haag - voor zover bekend - verloren gegaan. De zuiveringsagenten uit Overijssel, Utrecht en Bataafs-Brabant hebben geen afschriften ingezonden. Voor Bataafs-Brabant zijn de gegevens verzameld uit bewaard gebleven originele registers in plaatselijke archieven.

Tabel 5.4: Referendum 1798: Opkomst van de stemgerechtigden die de verklaring hebben afgelegd

	N: Aantal plaatsen / lijsten	Aantal ingeschreven burgers	Aantal uitgebrachte stemmen	Opkomst
Groningen	47 van 47	4.011	3.733	93,5%
Friesland	42 van 43 ¹⁵¹	8.117	6.775	83%
Drenthe	39 van 39	2.466	2.285	93%
Gelderland	159 van 169 ¹⁵²	13.825	13.077	95%
Holland	334 van 334	55.773	51.301	93%
Bataafs-Brabant	49 van 152	17.265	15.508	94%
Bataafse Republiek	670	101.457	92.679	91%

Bron: zie bronnenboek

Ongeveer 91% van alle burgers die voorafgaand aan het referendum ‘de verklaring van onveranderlijke afkeer’ hadden getekend, kwam op 23 april naar de grondvergaderingen.¹⁵³ De in vergelijking met andere provincies lage opkomst van de geregistreerde stemgerechtigden in Friesland is opvallend en komt nog aan de orde.

Evenals voor 1797 beschikten historici tot nu toe slechts over de gepubliceerde uitslag zoals die is samengevat in tabel 5.1. Op basis van gearchiveerde processen-verbaal en stemlijsten kan in deze studie een veel genuanceerder beeld van de uitslag worden gegeven.

¹⁵¹ Voor Friesland ontbreekt Schiermonnikoog.

¹⁵² Voor Gelderland ontbreken de lijsten van Ammerzoden, Hengelo, s’-Heerenberg, Zeddam, ambt Doesburg en Geesteren.

¹⁵³ Voor opkomst is hier de definitie gebruikt: aantal opgekomen stemgerechtigden in verhouding tot het aantal *geregistreerde* stemgerechtigden.

De uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten met de bijbehorende verdeling van het aantal ja-stemmen en het aantal nee-stemmen in percentages is opgenomen in het *bronnenboek*, een samenvatting is weergegeven in tabel 5.5; de uitslagen zijn tevens in kaart gebracht (zie kaart 2).

Tabel 5.5: Referendum 1798: de uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten

	Totaal aantal plaatselijke besturen	Meerderheid JA	Meerderheid NEE	Onbeslist	Niet gestemd of geen gegevens binnengekomen
Groningen	118	117	0		1
Friesland	43	42	1		0
Drenthe	39	34	4	1	0
Overijssel	45	43	1		1
Gelderland	137	131	1		5
Utrecht	60	52	6	1	1
Holland	336	332	3		1
Zeeland	61	61	0		0
Bataafs-Brabant	109	94	15		0
Bataafse Republiek	948	906	31	2	9

Bron: zie *bronnenboek*

In 906 steden, dorpen en plattelandsdistricten (96% van het totaal) haalde het *Ontwerp van Staatsregeling* een meerderheid, in ongeveer de helft van de gevallen zonder enige tegenstem.

Slechts in 31 plaatsen (3% van het totaal) stemde de meerderheid tegen het ontwerp. Dat betrof een aantal dorpen in Bataafs-Brabant, vooral in West-Brabant en in de Kempen in de omgeving van Eindhoven. Bestudering van de stemlijsten en afschriften van processen-verbaal laat zien dat in Bataafs-Brabant in 48 grondvergaderingen de meerderheid tegen stemde. Veel dorpen zijn gelegen aan de nieuwe grens met Frankrijk. In de provincie Utrecht stemde onder meer Wijk bij Duurstede tegen; in Drenthe de dorpen Vries, Westerbork, Beilen en Oosterhesselen; in Emmen staakten de stemmen. In Friesland stemden de burgers in Gaasterland in meerderheid tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*.

Van 9 dorpen zijn geen uitslagen bekend. Voor Ens op het eiland Schokland, Onstwedde in Groningen, de dorpen Vuren en Dalem, Nederhemert en Brakel in de Bommelerwaard was dat in 1797 ook al het geval. Evenals in 1797 zijn op sommige stemlijsten aantekeningen te vinden over blanco stemmen, die echter niet zijn meegeteld bij de opkomstcijfers, zoals 10 blanco stemmen in de kerk te IJhorst (Overijssel).

Bij nadere bestudering van de bewaard gebleven processen-verbaal en stemlijsten blijkt dat 94 grondvergaderingen niet zijn georganiseerd wegens gebrek aan belangstelling: 3 in Groningen, 2 in Friesland (Schurega en Hoornsterzwaag bij Heerenveen), 6 in Overijssel, 46 in Gelderland, 11 in Utrecht, 14 in Zeeland; 12 in Bataafs-Brabant. Bij het rapport van de zuiveringsagenten Gaillard en Van Deventer aan het Uitvoerend Bewind bevindt zich een bijlage met afschriften van brieven van schouten en buurmeesters uit de Bommeler- en Tielerwaard, die meedeelden dat in hun dorpen geen *apparente* stemgerechtigde burgers waren te vinden.¹⁵⁴ Dat betrof naast bovengenoemde dorpen onder meer Neerijnen, Kerkwijk, Munnikenland, Delwijnen, Aalst, Nieuwaal, Poederrijen en Opijnen. Zowel in 1797 als in 1798 nam niemand in deze dorpen aan grondvergaderingen deel.

In veel kerkdorpen op de Veluwe was dit eveneens het geval.¹⁵⁵ Dat betrof onder meer twee grondvergaderingen in Vaassen en de ene in Elspeet. In Loenen werden alle stemgerechtigden in 1798 van de lijst geschrapt, zodat de grondvergadering daar niet kon doorgaan. In 1797 kwamen nog 87 burgers op. In Garderen (één stemgerechtigde), Kootwijk (twee stemgerechtigden) en Voorthuizen (vijf stemgerechtigden), alle gelegen in het ambt Barneveld, werden evenmin grondvergaderingen gehouden, maar zijn wel de stemmen van de weinige stemgerechtigden door het plaatselijk bestuur opgenomen. Vooral de opkomst in de grondvergadering van Voorthuizen is opmerkelijk, omdat daar in 1797 nog 107 burgers opkwamen om een *nee*-stem uit te brengen. Voorthuizen is één van de voorbeelden van dorpen waar in 1797 een ruime meerderheid van de stemgerechtigden deelnam aan de grondvergadering, maar waar vervolgens in 1798 vrijwel iedereen weg bleef.¹⁵⁶ Verder meldde het plaatselijk bestuur van Ede dat de grondvergaderingen van Ede en Otterlo moesten worden gecombineerd door het geringe aantal stemgerechtigde burgers. In 1797 bestond die combinatie overigens al.¹⁵⁷ In Lunteren waren geen stembevoegde burgers, zodat daar in 1798 geen grondvergadering kon worden gehouden.¹⁵⁸

In Gelderland zijn daarnaast door plaatselijke besturen grondvergaderingen gecombineerd, zoals in Buren (één grondvergadering in plaats van zeven), Neede (één grondvergadering in plaats van vier), Lichtenvoorde (één grondvergadering in plaats van vijf) en Aalten (één grondvergadering in plaats van zeven).

¹⁵⁴ Zij interpreteerden het begrip 'apparent' blijkbaar als nooit deelgenomen hebbende aan grondvergaderingen.

¹⁵⁵ Gelders Archief Arnhem; Archief *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 570.

¹⁵⁶ Zie St. Philipsland in Zeeland, Genemuiden in Overijssel en Hagestein in Utrecht.

¹⁵⁷ Zie voor 1797: Gelders Archief Arnhem, Archief *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 129 processen-verbaal Ede.

¹⁵⁸ Voor Ede betreft dat de grondvergaderingen 6 t/m 10; voor Barneveld de grondvergaderingen 8 t/m 9.

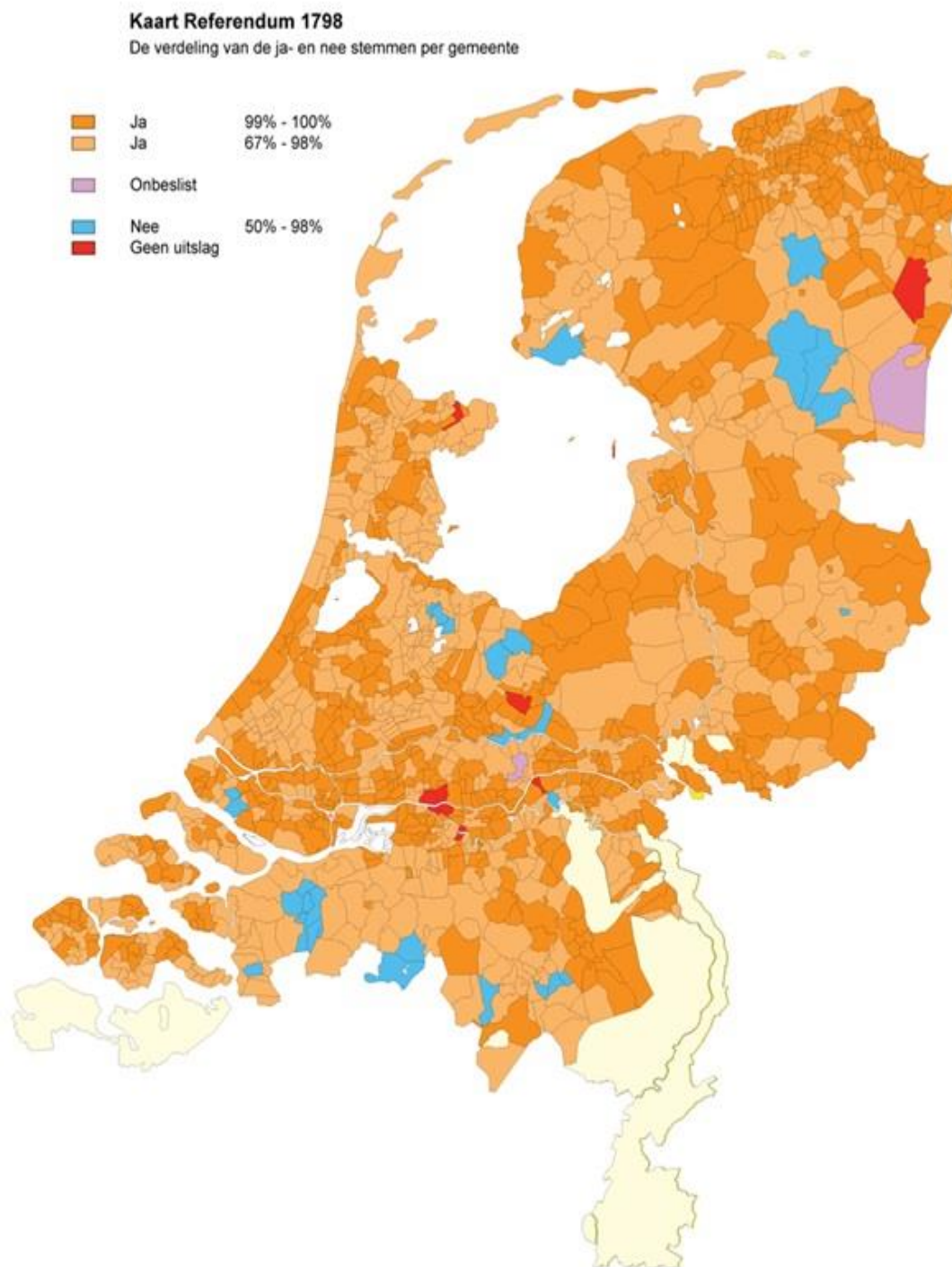
Ook in Utrecht waren grondvergaderingen waar zowel in 1797 als in 1798 niemand opkwam. Het betreft die van Loenersloot onder Baambrugge, Schonauwen onder Houten, Tull in 't Waal onder Schalkwijk, Cothen onder Werkhoven, één van de twee grondvergaderingen van Renswoude. In Maarn werd in 1797 één stem uitgebracht en niemand nam nog deel aan de grondvergadering van 1798.

Ten slotte is in twee dorpen mogelijk een stemming gehouden, maar zijn de uitslagen verloren geraakt. Voor Zwaagdijk in Noord-Holland is wel een afschrift van de lijst met stembevoegde burgers bewaard gebleven, die de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' hebben getekend.¹⁵⁹ Een dergelijke lijst bestaat ook voor Wamel in het land van Maas en Waal, waarvan eveneens een uitslag ontbreekt.¹⁶⁰ Uit Ruurlo ontbreekt eveneens de uitslag van één van de vier grondvergaderingen.

¹⁵⁹ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 193, dossier 526, district Noorderkogge, hierin afschrift van het register van Hoog- en Laag Zwaagdijk met daarin 88 inschrijvingen.

¹⁶⁰ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 187, dossier Gelderland, hierin het register van Wamel (afschrift) met 141 inschrijvingen. RA Nijmegen. Archief *Polderdistrict Maas en Waal 1790-1944*, inv.nr. 3873: hierin het originele register van Wamel met 142 inschrijvingen, dd. 14 april 1798. Onderzoek in plaatselijke archieven heeft geen gegevens opgeleverd over het al of niet houden van de grondvergadering en de mogelijke uitslag.

Kaart 2: Uitslag van het referendum van 23 april 1798

De uitslag van het tweede referendum laat in 1798 een eensgezind electoraat zien. In veel steden en dorpen werd het *Ontwerp van Staatsregeling* vrijwel unaniem aangenomen, bijna zonder tegenstem. Zo lijkt voor de eerste maal een homogeen electoraat zichtbaar te zijn: stemmende burgers die zich voorstander toonden van de omvorming van de Republiek naar een eenheidsstaat. Deze uitkomst lijkt mede het resultaat van een succesvolle politiek van het Uitvoerend Bewind en de Constituerende Vergadering. Zij meenden dat het land zich geen tweede afwijzing van een ontwerp van grondwet kon permitteren. De rode draad in hun politiek was dan ook het sluiten van de (eigen) rijen, het maken van tempo in de besluitvorming en het verhinderen van publieke debatten.

Want ondanks al hun republikeinse en democratische idealen hadden de politici van 22 januari 1798 en hun provinciale en plaatselijke medestanders er weinig fiducia in dat de meerderheid van de burgers bereid was om hun *Ontwerp van Staatsregeling* te accepteren. Een groot deel van de overgeleverde informatie toont achter grote, ferme woorden wantrouwen en onzekerheid. Hoe kon je zekerheid hebben dat stemmende burgers een nieuw ontwerp van grondwet zouden goedkeuren? Zij hadden immers laten zien een grondwet te kunnen afkeuren, zonder dat politici precies wisten waarom, hoewel een aantal Republikeinen onder hen die verwerping in 1797 had aangemoedigd.

Wie waren die stemgerechtigde burgers? Waren onder hen misschien Oranje-aanhangers, die in delen van het land in de meerderheid waren en die door middel van een referendum gelegenheid zouden hebben om de hele revolutie van 1795 te verwerpen? Of waren het aanhangers van het ‘bondgenootschappelijk stelsel’, die in steden rondom een lokale elite waren geschaard? Stedelijke regenten met een clientèle van familiebanden en verwanten, opgebouwd rondom belangrijke functies en ambten, aangevuld met een netwerk van kleine burgers, verlegen om baantjes met bijbehorende inkomsten: bodes, nachtwakers, grafdelvers, zakkendragers en lantaarnopstekers? Of waren de tegenstanders pachtboeren, knechten, dagloners, bedienden of predikanten die op het platteland afhankelijk waren van rentmeesters en adel, jonkers en grietmannen? Wat hadden deze burgers te winnen bij een ver weg in Den Haag zetelende regering en parlement, bestaande uit personen die zij niet kenden, zagen noch konden benaderen? Vóór 1795 hadden deze aristocratische regenten zich voor politieke, bestuurlijke besluitvorming verschanst achter gesloten deuren van Statenvergaderingen, vroedschappen, schepenbanken, colleges van burgemeesters en ridderschappen. Hun families en voorgangers hadden laten zien een aristocratische republiek

zonder stadhouder te kunnen leiden. Een deel van hen had de revolutie van 1795 ondersteund, maar waarschijnlijk toch niet om macht af te staan door het creëren van democratische procedures. Was dit referendum dan geen mooie gelegenheid om de totstandkoming van een eenheidsstaat, gebaseerd op het principe van één en ondeelbaar alsnog te voorkomen?

Alle aandacht van de Republikeinse groep richtte zich daarom op (stemgerechtigde) burgers. Hoe kon voldoende steun worden georganiseerd voor het *Ontwerp van Staatsregeling*? Uitsluiting van tegenstanders, meer dan werving van voorstanders werd het parool. Geen debatten meer om te overtuigen, maar het organiseren van loyaliteit door het afleggen van een politieke verklaring: van boven naar beneden. Vanuit Den Haag via het provinciebestuur en vervolgens het plaatselijke bestuur om zo terecht te komen bij de burger. Zo mobiliseerden de Republikeinen hun aanhang. De politici van 22 januari wilden ieder risico vermijden dat hun ontwerp van grondwet zou worden verworpen. Het verzekeren van ‘een vrije uitspraak tot aanneming’, zoals dat fraai werd geformuleerd, daar ging het om.

Zij besloten de grondvergaderingen te zuiveren door uitsluiting van alle Oranje-aanhangers, federalisten, twijfelaars en criticasters uit eigen kring. Liever dan het risico te lopen op een ‘vrije uitspraak tot verwerping’, waren zij bereid burgers het recht te ontzeggen om te stemmen. Tegelijkertijd zochten zij steun bij burgers op wie zij konden rekenen door hen een politieke verklaring te laten afleggen. De toegelaten, stembevoegde burgers konden in de grondvergadering vervolgens stemmen en hun loyaliteit tonen aan de nieuwe staat in wording en zijn bestuurders. Door het laten afleggen van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ en de schriftelijke ondertekening daarvan creëerden deze politici als het ware de dragende politieke kracht voor hun project: ‘de creatie van de Bataafse natie’. En passant konden militairen van leger en vloot in het gelid hun loyaliteit betuigen.

De uitslag van 1798 geeft een veel minder gefragmenteerd beeld dan het resultaat van 1797. Eén eensgezinde Republiek, één en ondeelbaar, was door deze aanpak vanuit Den Haag dichterbij gekomen. De procedureregels voor het referendum werden daarbij vrijwel uniform toegepast. Aan de soevereine rol van provinciebesturen was een einde gekomen.